

Multiculturalisme en Cultuur

De visie op cultuur en identiteit, 1969-1984

Masterthesis Andrea Spoon (5572797)

Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Universiteit Utrecht

Begeleider: Kenan van de Mieroop

Datum: 15 augustus 2019

Aantal woorden: 18.118

Samenvatting

Nederland beschouwde zich na de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren zeventig niet als een immigratieland, en bovendien behoorde Nederland dat ook niet te worden. Hoe migranten moesten worden 'ingepast' in de Nederlandse samenleving verschilde per periode en de binding die Nederland had met immigratielanden. Met de landen waar gastarbeiders vandaan kwamen was de relatie op economische gronden gestoeld. Gastarbeiders zouden de tijdelijke tekorten op de arbeidsmarkt opvangen en dan terugkeren naar het land van herkomst. Het overheidsbeleid was hierop ook ingericht: het benadrukte de *tijdelijke en aparte* positie van migranten. Gastarbeiders moesten zoveel mogelijk invulling kunnen geven aan de eigen cultuur. Het kwam ook tot uitdrukking in maatregelen: 'huisvestingsbeleid', dat de gastarbeiders onderbracht in pensions en gezinshereniging bemoeilijkte, en het speciale 'terugkeeronderwijs'. De terugkeer bleef echter uit. Migranten werden door de gezinshereniging meer zichtbaar in de samenleving. Vanuit de linkse politiek kwam steeds meer de wens om arbeidsmigratie en verblijfsrechten fatsoenlijk te regelen. Behoud van de eigen cultuur en identiteit bleef echter prioriteit van het multiculturele overheidsbeleid, het zou de emancipatie bevorderen en achterstanden opheffen. Het beleid was gebaseerd op 'groepen met unieke eigenschappen'. Dit beleid leidde ertoe dat migrantenorganisaties zoals het AKPG en het KMAN zich in de periode van dit onderzoek (1969-1984) vanzelfsprekend meer zijn gaan richten op hun achterban: de arbeidsmigrant. Het overheidsbeleid had als onbedoeld effect dat de banden met het thuisland en de onderlinge groepsbanden werden versterkt. Dat was vooral voor de eigen groep bedoeld en 'naar binnen' gericht. Dat heeft bijgedragen aan het perspectief van migranten dat zij een *aparte* groep zijn gaan vormen in de samenleving. Het multiculturele beleid is zich meer gaan richten op de *achterstandsproblematiek* van migranten. Beleid dat migranten eerst als 'vreemd' beschouwde en vervolgens als 'achterstandsgroep' zegt natuurlijk veel over hoe wij tegen migranten aankijken: we proberen door apart beleid conflicten te voorkomen, rust te bewaren in de samenleving en zien vooral cultuur als een 'statisch' gegeven, i.p.v. vloeiend. Wat juist erkend moet worden is dat cultuur identiteit vormt, en dat er nieuwe elementen aan toegevoegd kunnen worden. Cultuur is veranderlijk en migranten kunnen zowel *in* als *vanuit* verschillende culturen hun leven vormgeven.

Inhoudsopgave

Introductie	4
1. ‘ Voorlichting is broodnodig ’	16
1.1 <i>Autoriteiten wakker schudden</i>	17
1.2 <i>De verhouding tussen ‘arbeid en kapitaal’</i>	20
1.3 <i>Integratiebeleid: tweesporenbeleid</i>	21
1.4 <i>De Nederlandse taal</i>	23
1.5 <i>Ongelijke rechtspositie</i>	26
1.6 <i>Conclusie</i>	28
2. ‘Een groep van alleen buitenlandse arbeiders kan geen resultaten boeken’	31
2.1 <i>Solidariteit en publiciteit</i>	31
2.2 <i>Conflicten: SWBW en Platform</i>	36
2.3 <i>‘Integratiebeleid’</i>	40
2.4 <i>Conclusie</i>	45
Eindconclusie	46
<i>Aanbeveling voor vervolgonderzoek</i>	47
Literatuur- en bronnenlijst.....	48

Introductie

Is er sprake van een *'cultural freezing'*? Als we het politieke debat en de media volgen is er inmiddels 'een kloof tussen 'de' Nederlandse en de islamitische cultuur.' De multiculturele aanpak heeft gefaald en het is noodzakelijk om op een andere manier met integratie om te gaan. Het multiculturalisme lijkt Nederland echter nog steeds in een 'ijzeren greep' te houden: het wordt gezien als een relativistisch project van 'links', dat afbreuk doet aan onze fundamentele waarden, belangen en cultuur.

Historicus Marlou Schrover is van mening dat de Nederlandse samenleving intoleranter is geworden jegens migranten. Zij stelt dat politiek beleid, voorkomend uit de periode van de verzuiling en het multiculturalisme hiervan de oorzaak is; culturele verschillen zijn sindsdien expliciet gemaakt en dat heeft geresulteerd in uitsluiting en vervreemding. Dit heeft het versterken van een *essentialistisch begrip* over wat cultuur is ten aanzien van migranten en hun nakomelingen teweeggebracht, maar ook een 'statisch' idee over wat 'de' Nederlandse cultuur is.¹ *Cultureel essentialisme* is het benadrukken, aanpassen of bewust creëren van bepaalde, werkelijke of vermeende unieke kenmerken van een groep.² Volgens Schrover heeft het multiculturele beleid bijgedragen aan dit *essentialisme* en tot een zekere mate van 'verenging' van het begrip cultuur geleid. Daardoor is het een belemmering voor integratie of aanpassing.³ De oorzaak ligt volgens haar in de relatie tussen de overheid en migrantenorganisaties; migrantenorganisaties zijn zich sinds de jaren zeventig essentialistischer gaan opstellen t.o.v. de overheid. Tijdens de periode van verzuiling en aansluitend in het multiculturele beleid van de jaren tachtig stimuleerde, faciliteerde en subsidieerde de Nederlandse overheid migrantenorganisaties. Deze ontwikkeling heeft geleid tot een *'cultural freezing'* en dat bemoeilijkt integratie. Schrover betoogt:

'Cultural freezing is the enforcement of essentialist ideas about both the culture of the migrants and Dutch culture. If cultures are seen as static, integration or adaption is impossible, and attempts as such will inevitably fail.'⁴.

Is cultuur een statisch gegeven? Aan deze benadering ligt een definitie van cultuur ten grondslag dat impliceert dat culturen als elkaar uitsluitende entiteiten worden beschouwd met duidelijk getrokken grenzen en een eenduidige inhoud. Een visie dat ervan uitgaat dat individuen 'dragers' zijn van cultuur i.p.v. 'makers'. De culturele inhoud wordt als allesbepalend gezien voor

¹ Marlou Schrover, *Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing. Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialists Ideas* (Leiden 2010) 329-354, 329.

² Gerd Baumann, *The Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic and Religious Identities* (Londen en New York 1999) 11.

³ Schrover, *Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing*. 329.

⁴ Ibidem, 329-332.

het handelen van individuen.⁵ Volgens filosofe Seyla Benhabib is cultuur geen vaststaand gegeven, maar constant in beweging. Zij stelt:

‘culturen (...) zijn geen holistische, maar meerstemmige, gelaagde, gecentreerde en gebroken systemen van handelen en betekenisgeving.’⁶ Identiteiten worden niet vormgegeven door een enkelvoudig cultureel verhaal, maar in het intra- en interculturele gesprek tussen verscheidenheid aan verhalen, of complexe culturele dialogen.’⁷

Eigenschappen van een ‘andere cultuur’, waar we niet bekend mee zijn, leidt al snel tot categorisering: het plaatsen van iets ‘vreemds’ in een bepaalde categorie, met een bepaalde karakteristiek en ‘eigenheid’, zodat het ‘begrijpelijk’ wordt. Zodat we kunnen denken en handelen op basis van categorieën, op basis van verschillen. Een eigenschap die we een groep toeschrijven hoeft niet noodzakelijk overeen te komen met de werkelijkheid; vaak is er sprake van een zekere mate van vooringenomenheid, dat ons perspectief op de werkelijkheid ‘kleurt’. Dit betekent bijvoorbeeld dat we tweede generatie migranten en hun kinderen op voorhand zien als gelijken van migranten die hier al wonen. Maatschappelijke problemen worden snel in verband gebracht met migratie en zo ontstaat er angst voor de cultuur die migranten meebrengen. Dit leidt niet alleen tot stigmatisering, ook kan dit leiden tot uitsluiting.⁸

Een *essentialistisch cultuurbegrip* kan een voedingsbodem zijn voor racisme, maar het toeschrijven van een eigenschap aan een groep kan echter ook bijdragen aan het versterken van het idee tot die groep te behoren en kan emancipatie van de groep als geheel bevorderen. Een bepaalde ‘essentialistische’ overtuiging over een sociale groep kan ertoe leiden dat een bepaald sociaal systeem gerechtvaardigd is. Zo kan een (vermeend) positief denkbeeld over verschil in de samenleving leiden tot specifiek beleid. Het benadrukken van culturele verschillen kan op verschillende manieren in politiek en publiek discours worden gebruikt en een verschillend ideologisch effect hebben.⁹ Van belang hierbij is de context waarbinnen deze discourses plaatsvinden, deze kan niet los worden gezien van sociaal-economisch beleid, de visie op integratie en cultuur, de *tijdgeest* maar ook de rol van migrantenorganisaties in een ontvangende samenleving. De vraag is tevens hoe de Nederlandse politieke cultuur zich verhoudt tot migranten en wat dat over onze mate van tolerantie zegt.

⁵ Erik Snel, *De vermeende kloof tussen culturen* (Universiteit Twente 2003) 1-44,18.

⁶ Seyla Benhabib, *The Claims of Culture. Equality and diversity in the global era.* (New Jersey 2002) 25.

⁷ Benhabib, *The Claims of Culture*, 30.

⁸ David E. Leary, ‘Naming and Knowing. Giving Forms to Things Unknown’. In: *Social Research* 62, nr 2 (Richmond 1995) 267-289.

⁹ Maykel Verkuyten, ‘Discourses about ethnic group (de-)essentialism. Oppressive and progressive aspects’ In: *British Journal of Social Psychology* 42 (Utrecht 2003) 371-391, 371-374.

Waar het om gaat is niet, hoe de migrant zich verhoudt tot het land van aankomst, maar welke houding neemt het ontvangende land aan tegenover de vreemde gewoonten en opvattingen van de migrant.¹⁰ Hierin lijkt toch het ‘zuildenken’ en de verzorgingsstaat de overhand te hebben: het integratiebeleid tussen 1970 en 1984 beklemtoonde vooral de bemoeienis van de overheid met de migranten waarin het *verschil* en *achterstand* tussen migranten en de rest van de samenleving werd benadrukt.¹¹ Met de komst van de nieuwe migranten ging men ervan uit dat hun cultuur *anders* was dan de Nederlandse cultuur; zij werden als ‘vreemd en anders’ beschouwd en als zodanig *apart* behandeld. Het daarvoor al bestaande zuilensysteem werd in feite als instrument voor integratie opnieuw ingezet.¹²

Opvallend is dat sociaal-cultureel verschil ook bij beleidswijzigingen een nadrukkelijk onderdeel bleven vormen van het integratiebeleid. De ‘terugkeergedachte’ en ook ‘integratie met behoud van eigen cultuur en identiteit’ benadrukten het anderszijn en had als doel groepsemancipatie te bevorderen. Migrantenorganisaties kregen subsidie om invulling te geven aan de eigen cultuur. Hoe ‘Marokkaanser’ namelijk de activiteiten, hoe meer geld de organisaties kregen. De overheid probeerde met groepspecifieke faciliteiten de sociaal-culturele emancipatie te verbeteren, maar versterkte onbedoeld banden met het thuisland. Via subsidieverstrekking hield de overheid ook zicht op de activiteiten binnen de organisaties en kon zij gemakkelijk aan informatie komen.¹³

In het categorale denken over migranten ligt een sterk achterstandscomponent verscholen. Dat is enerzijds gefundeerd in het ‘zuildenken’: een constante in dat denken, dat migranten een afwijking van de Nederlandse norm zijn.¹⁴ En anderzijds door de verzorgingsstaat, dat migranten heeft gereduceerd tot hulpeloze, afhankelijke wezens.¹⁵ De opkomst van de verzorgingsstaat heeft het categorale denken in termen van *achterstand* mogelijk gemaakt. Historicus Leo Lucassen stelt dat het toenemende gelijkheidsdenken onvrede met de bestaande

¹⁰ Jan Buursink ‘Nederland migrantenland. Blijvend een land voor vreemdelingen?’ in: E. Brugmans, P. Minderhoud en J. van Vugt (red.), *Mythen en misverstanden over migratie* (Nijmegen 2007) 21-58.

¹¹ Herman Obdijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 1- 416, 291-308.

¹² Ruud Koopmans, ‘Good Intentions Sometimes Make Bad Policy: A Comparison of Dutch and German Integration Policies.’ in: R. Cupeurs, K.A.Duffek en J. Kandel (eds.), *The Challenge of Diversity: European Social Democracy Facing Migration, Integration, and Multiculturalism*. (Innsbruck 2003) 163-169, 166,167.

¹³ Nadia Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko 1960-2010* (Leiden 2012) 1-305, 107.

¹⁴ Helma Lutz, *The Limits of European-ness. Immigrant women in Fortress* (Frankfurt 1997) 93–111.

¹⁵ Leo Lucassen, ‘Gelijkheid en onbehagen: De wortels van het integratiedebat in West-Europa’ in: Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*. (Amsterdam 2006) 11-35.

ongelijkheid teweegbracht. Deze onvrede ging samen met de neiging om groepen te isoleren en ze 'om te vormen' tot nette burgers. De overheid vond weliswaar dat burgers gelijke kansen hadden, maar vooral moesten ze uit hun maatschappelijke achterstand worden geholpen, waarvoor een hoeveelheid aan welzijnsorganisaties werd opgetuigd. Zo ontstonden overheidsafhankelijke categorieën die uit hun sociaal-economische achterstand dienden te worden geholpen. Het effect van dit gelijkheidsstreven is dat er een groeiend onbehagen is ontstaan over hen die maatschappelijk 'afwijken', of over hen die als onderklasse worden gezien. Een fixatie op deze achterstandscategorie is dan het onvermijdelijke gevolg, dit heeft het 'achterstandsdenken' vergroot.¹⁶ De *zichtbaarheid* van cultureel verschil in de samenleving heeft het 'idee' van een 'wij/zij' kloof versterkt. De vraag is of migrantenorganisaties in het benadrukken van verschil ook een aandeel hebben. Dat is de focus van dit onderzoek.

Hoe er in beleidsnota's is gesproken over migranten wijkt sterk af van de praktijk: in de steden Amsterdam en Rotterdam, blijkt er sprake van een kloof tussen beleidsretoriek en beleidspraktijk. Pragmatisme is meestal de oplossing voor conflicten. Conflicten tussen de welzijnsstichting en de migrantenorganisaties Aktiegroep Pro Gastarbeiders (AKPG) en het Komitee Marokkaanse Arbeiders Nederland (KMAN) zijn vooral gelegen in de wens van migranten *zelf* invulling te willen geven aan de eigen cultuur en identiteit. De vraag is of signalen die wijzen op een '*cultural freezing*' te vinden zijn in het discours van het AKPG en het KMAN. Hebben deze migrantenorganisaties zich 'essentialistischer' ontwikkeld? Of komt het benadrukken van cultureel verschil voort uit het multiculturele beleid?

In deze paper staat de ontwikkeling van een essentialistische cultuuropvatting centraal. Het ligt al ten grondslag aan het multiculturele denken. Ook het idee 'integratie met behoud van de eigen cultuur en identiteit' is gebaseerd op een essentialistisch cultuurbegrip. Multicultureel beleid gaat uit van het naast elkaar kunnen bestaan van verschillende culturen. In het huidige politieke debat staat 'conflictdenken' centraal en moeten migranten zich aanpassen aan de Nederlandse waarden en normen. In deze paper wordt onderzocht of signalen die wijzen op een zgn. '*cultural freezing*' te vinden zijn in het discours van migrantenorganisaties AKPG en de KMAN in de periode 1969-1984. Hebben deze organisaties zich over een periode van bijna 15 jaar essentialistischer ontwikkeld? In deze paper probeer ik antwoord te vinden op de vraag: zijn er in het discours van migrantenorganisaties AKPG en het KMAN tussen 1969 en 1984 signalen te vinden die wijzen op '*cultural freezing*'?

In het huidige debat over integratie lijkt deze vooral te gaan over aanpassen aan 'de Nederlandse cultuur'. En ligt de oorzaak van 'desintegratie' vooral bij het multiculturele beleid uit de jaren tachtig, waardoor migranten ruimte kregen om invulling te geven aan de eigen

¹⁶ Lucassen, *Gelijkheid en onbehagen*, 11-35.

cultuurbeleving. Ze zouden zich nadrukkelijk als een minderheidsgroep hebben geprofileerd in de samenleving. De vraag is of het benadrukken van verschil voortkomt vanuit de organisaties zelf, of dat de Nederlandse politieke cultuur en economische ontwikkeling hieraan heeft bijgedragen. En kan het zuilenprincipe niet gezien worden als een manier om conflicten te vermijden? Om vooroordelen over andere culturen niet ter sprake te brengen? Zijn migrantenorganisaties misschien wel de manier geweest om de relaties met de Nederlandse samenleving te ‘verzachten’?

Deze paper begint dan ook met een uiteenzetting van het historiografisch debat waarin ik het multiculturalisme in relatie tot een statische cultuuropvatting bevrage. Hiervoor onderzoek ik de politieke cultuur in de naoorlogse periode t/m eind jaren tachtig. Is het misschien zo, dat het multiculturele beleid vooral een politiek doel diende? Deze vraag wil ik in dit debat beantwoorden, voorafgaand aan het eerste hoofdstuk.

In het eerste hoofdstuk wil ik antwoord vinden op de deelvraag: *hoe* heeft het AKPG zich tussen 1969 en 1971 ontwikkeld? In dit hoofdstuk worden de kwesties waar arbeidsmigranten mee geconfronteerd werden uiteengezet, waarbij het accent ligt op de inzet van hun strijd en hoe zij ‘eigen cultuur en identiteit’ benoemen in hun discours. Ik analyseer interne documenten van het AKPG, beleidsnota’s en krantenberichten. Zo probeer ik inzicht te krijgen *hoe* er binnen de organisatie gesproken werd over cultuur en identiteit. Ik sluit het hoofdstuk af met een conclusie.

In het tweede hoofdstuk wil ik antwoord vinden op de deelvraag: *hoe* heeft het KMAN zich ontwikkeld tussen 1975 en 1984? In dit hoofdstuk worden de kwesties waarmee het KMAN geconfronteerd werd uiteengezet. Wat was de inzet van hun strijd? Is er in hun taalgebruik een focus op cultuur en identiteit? In dit hoofdstuk analyseer ik interne documenten van het KMAN-afdeling Amsterdam in combinatie met beleidsnota’s en krantenberichten. Op basis van onderzoek van deze twee organisaties probeer ik te achterhalen of er in de periode 1969-1984 een ontwikkeling merkbaar is in hun discours t.a.v. cultuur, dat duidt op een begin van ‘*cultural freezing*’. Of dat een andere verklaring hieraan ten grondslag ligt. Het afsluitende hoofdstuk vat de belangrijkste conclusies samen. Daarnaast wordt kort een aanbeveling gedaan voor vervolgonderzoek.

De centrale hypothese van deze paper is: *migrantenorganisaties AKPG en KMAN hebben tussen 1969 en 1984 uitdrukking kunnen geven aan de eigen cultuurbeleving. Dit was het resultaat van geïnstitutionaliseerd multicultureel overheidsbeleid, dat gericht was op integratie met behoud van eigen cultuur en identiteit. Subsidiebeleid heeft bijgedragen aan het ontstaan van een star idee van migrantencultuur.*

Methode en bronnen

Voor het beantwoorden van mijn hoofdvraag: zijn er signalen die wijzen op ‘*cultural freezing*’ te vinden in het discours van migrantenorganisaties AKPG en het KMAN tussen 1969 en 1984?, vergelijk ik de twee migrantenorganisaties AKPG en het KMAN. In deze *case-study* worden het AKPG en het KMAN met elkaar vergeleken in een tijdsbestek van bijna 15 jaar (1969-1984). Zowel binnen als tussen groepen wordt onderzocht in hoeverre migrantenorganisaties zich in bovengenoemde periode meer essentialistischer zijn gaan opstellen naar de overheid. Is er een ontwikkeling in de tijd merkbaar? Hoe wordt er binnen het AKPG en het KMAN gesproken over cultuur en identiteit? In het onderzoek wordt gebruik gemaakt van de ‘within-case’ methode, ofwel de historische methode. Hierdoor kan een ontwikkeling door de tijd inzichtelijk worden gemaakt.¹⁷

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van primaire en secundaire bronnen. Archieven van migrantenorganisaties (AKPG en KMAN) zijn geraadpleegd, evenals beleidsnota’s en krantenarchieven. Beleidsnota’s geven inzicht in de visie van beleidsmakers t.a.v. immigratie, en de cultuur van migranten. De toon en inhoud van krantenberichten laten zien of deze (indirect) hebben bijgedragen aan het idee van ‘*cultural freezing*’. Secundaire literatuur is afkomstig van wetenschappelijke literatuur (boeken en artikelen) Door de diversiteit aan primaire bronnen ontstaat vanuit verschillend perspectief inzicht in dit debat.

Verantwoording onderzoek

Dit onderzoek laat zien dat er een kloof is tussen beleidsretoriek en beleidspraktijk. Op nationaal niveau in beleidsnota’s wordt gesproken over hoe integratie moet worden ingevuld, echter in de uitvoering daarvan, op lokaal niveau worden vaak vanuit praktische overwegingen andere keuzes gemaakt. Keuzes die voortkomen uit de multiculturele groepsidentiteitsbenadering is in de grote steden, waar zich veel migranten hebben gevestigd vanzelfsprekend meer zichtbaar. Amsterdam en Rotterdam zijn dan ook exemplarisch voor dit onderzoek. Daarnaast is het ook kenmerkend voor de Nederlandse overlegcultuur om vanuit pragmatische overwegingen in gesprek te blijven met migrantenorganisaties; zo kon men in conflictsituaties informatie verkrijgen en dus ‘zicht’ houden op het functioneren van deze organisaties. In beide steden is ook dat zichtbaar en dat legitimeert de relevantie.

¹⁷ Matthew Lange, *Comparative-Historical Methods* (Londen 2013) 40,56.

Historiografisch debat: multiculturalisme en beleid in historisch perspectief

Multiculturalisme is tegenwoordig een omstreden begrip in zowel politiek beleid als in de politieke theorie. De centrale these van het multiculturalisme is dat integratie van minderheden moet gebeuren door 'cultuur' te 'erkennen' die een minderheid tot een aparte groep maakt. Sommige beleidsmakers en theoretici bevragen deze these: het multiculturalisme heeft te lang vastgehouden aan vastomlijnde identiteiten, heeft integratie niet bevordert, maar juist 'parallele samenlevingen' doen ontstaan. Ook vanuit academische hoek klinkt kritiek op het multiculturalisme. Het 'promoot' essentialisme: het overdrijft het intrinsieke belang van cultuur, het verstevigt verschil en onderscheid groepen van elkaar. Het weerhoudt minderheden om over de 'eigen culturele grenzen' te kijken. Het multiculturalisme is een 'dwangbuis' geworden, i.p.v. een middel van bevrijding en moet, als het een emancipatoir doel dient, herzien worden.¹⁸

De vraag is of multiculturalisme hiervan de oorzaak is. Is het niet zo dat, essentialistische kritiek op cultuur vermengd is geraakt met politiek beleid, met publiek debat en dat daardoor het zicht is kwijtgeraakt op de mogelijkheden die het liberale multiculturalisme culturen kan bieden? Kritieken komen vanuit anti-multiculturalistische en post-multiculturalistische hoek; waarbij de eerste groep van mening is dat multiculturalistische ideeën tegen de idealen van de Verlichting ingaan (individuele vrijheid, universele mensenrechten, democratisch burgerschap) en de tweede groep erkent dat multiculturalisme haar wortels heeft in liberale idealen, zoals gelijkheid, vrijheid en burgerschap, maar stellen de zgn. multiculturalistische veranderingen, die z'n weerslag hebben in politiek beleid, ter discussie. Het multiculturalisme slaagt er volgens hen niet of onvoldoende in problemen op te lossen, maar laat zelf nieuwe ontstaan.¹⁹ Het is een claim van 'de meerderheid'; misschien hebben zij wel teveel hun stempel gedrukt op 'cultureel verschil', in het eigenbelang, waardoor minderheden juist zijn uitgesloten. Multicultureel beleid, biedt juist tegenwicht aan essentialisme van meerderheden.²⁰

Wat is de relatie tussen multiculturalisme en essentialiseren van culturele identiteit? Wat zijn de implicaties? Om deze vraag te beantwoorden is een definitie van het *idee* van multiculturalisme een eerste vereiste. Will Kymlicka omschrijft multiculturalisme als een 'etnische mosaic', waarin respect voor de integriteit voor de cultuur van immigranten besloten ligt.²¹ Uitgangspunt is dat culturele minderheden in staat moeten zijn om de eigen identiteit te kunnen behouden. Er mag geen sprake zijn van assimilatie van culturele minderheden in de

¹⁸ Anne Philips, *Multiculturalism without Culture* (Princeton 2007) 16.

¹⁹ S. Vertovec & D. Ley, *Pre-, high-, anti- and post-multiculturalism' and 'Post-multiculturalism?'* (Oxford and Vancouver 2005) 05-18.

²⁰ B. Parekh, 'The concept of national identity'. *New Community* 21:2; and B. Parekh, 'The incoherence of nationalism', in: R. Beiner 'ed', *Theorizing Nationalism* (Albany, New York 1995,1999) 295-325.

²¹ Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights* (Oxford 1996) 14.

dominante cultuur, echter zij moeten zich wel in een bepaalde mate aanpassen. Kymlicka betoogt dat het verlenen van rechten aan minderheden juist aanpassing bevordert.²² Het punt is, dat minderheidsculturen hierdoor onder druk komen.

Liberaal multiculturalisme is het vertrekpunt van Kymlicka's denken. Het liberale multiculturalisme is een *liberale* democratische vorm van multiculturalisme, gefundeerd in vrijheid, gelijkheid en democratie. Als overtuigd liberaal hecht hij waarde aan individuele autonomie en dat impliceert dat groepspecifieke rechten ook toekomen aan nationale minderheden in liberale democratieën. Cultuur en met name '*societal culture*' bevordert en is zelfs een eerste vereiste voor de ontwikkeling van autonomie. Een '*societal culture*' is van belang voor de individuele autonomie omdat het mogelijk maakt om keuzes te maken ('keuze-context'). Kymlicka stelt:

a societal culture is "a culture which provides its members with meaningful ways of life across the range of human activities, including social, educational religious, recreational and economic life, encompassing both public and private spheres... [it involves] not just shared memories or values but also common institutions and practices".²³

Bovendien, zijn deze culturen gebaseerd op een gedeelde taal en binnen een afgebakend gebied. Daarbij zijn '*societal cultures*' nauw verbonden met nationale minderheden. Volgens Kymlicka is de culturele identiteit van etnische-minderheden hierbinnen gewaarborgd.²⁴ Waar Kymlicka aan voorbij gaat is, dat individuen zich kunnen identificeren met verschillende groepen, verschillende culturen. Cultuur is geen vastomlijnde constructie. Ook is het de vraag of elke cultuur zichzelf als een nationale minderheid beschouwd. Seyla Benhabib meent dat het 'culturele conformiteit legitimeert en culturen buiten het bereik van een kritische analyse houdt'²⁵ en Kwame Anthony Appiah stelt dat het uniformiteit binnen groepen bevordert. Appiah betoogt:

'When multiculturalists like Kymlicka say that there are so many 'cultures' in this or that country, what drops out of the picture is that every 'culture' represents not only difference but the elimination of difference: the group represents a clump of relative homogeneity, and that homogeneity is perpetuated and enforced by regulative mechanisms designed to marginalize and silence dissent from its basic norms and mores'.²⁶

²² Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, 6.

²³ *Ibidem*, 76.

²⁴ Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, 80.

²⁵ Seyla Benhabib, *The Claims of Culture. Equality and diversity in the global era.* (New Jersey 2002) 40.

²⁶ Kwame Appiah, *The Ethics of Identity* (Princeton 2005) 110, 151-2.

Volgens Charles Taylor is de uitdaging hoe multiculturalisme, en een politiek van erkenning zich verhoudt tot de democratische rechtsstaat.²⁷ Hij stelt dat identiteit tot stand komt door dialoog met anderen; hoe zij ons zien en wat zij in ons *willen* zien. Individuen en groepen zijn afhankelijk van de *erkenning* van anderen.²⁸ Het niet-erkennen van individuen en groepen kan tot grote problemen leiden. Taylor betoogt dat:

'the thesis is that our identity is partly shaped by recognition or its absence, often by *misrecognition* of others, and so a person or group of people can suffer real damage, real distortion, if the people or society around them mirror back to them a confining or demeaning or contemptible picture of themselves. Nonrecognition or misrecognition can inflict harm, can be a form of oppression, imprisoning someone in a false, distorted, and reduced mode of being'.²⁹

Ideologieën uit het verleden zijn nog altijd van belang voor hedendaags politiek beleid. Westerse democratieën zijn al ruim vier decennia bekend met 'erkenning' en 'accommodatie'. Echter, ideologie en praktijk zijn twee 'verschillende werelden'. De vorming van een statische cultuuropvatting is gefundeerd in de verzuilingstraditie en binnen het multiculturalisme. Waarbij de verandering van zowel de samenleving, de rol van de staat en ideeën over wat de invloed is van migranten op de cultuur van het land waar migranten zich vestigen van belang zijn. Een overzicht van naoorlogse ontwikkelingen laat zien, dat vrees voor migranten 'ingebakken' zit in de Nederlandse cultuur. En dat we via een multicultureel beleid pogen een inclusieve samenleving na te streven, maar eigenlijk de dialoog uit de weg gaan en dus racisme en ongelijkheid negeren. Door het denken in categorieën, het benoemen van kenmerken van de ander is dit misschien ook wel de manier om ons te onderscheiden van de ander, in een poging op zoek te gaan naar de 'Nederlandse identiteit'.

De naoorlogse politiek was ervan overtuigd dat Nederland overvol was en een selectief vreemdelingenbeleid was noodzakelijk. Desondanks werd Nederland toch een immigratieland. Hieraan lagen ontwikkelingen aan ten grondslag waar de binnenlandse politiek weinig invloed op had. Zo kwam met de dekolonisatie van Nederlands -Indië in 1949 een massa-immigratie opgang, maar werd om 'onrust' in de samenleving te voorkomen de komst van de Indische Nederlanders

²⁷ Charles Taylor, e.a., *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition* (New Jersey 1994) 23.

²⁸ Taylor, e.a., *Multiculturalism*, 25-33.

²⁹ *Ibidem*, 25.

aangeduid met ‘repatriëring’, en niet met immigratie. Alsof het een terugkeer naar het moederland betrof. De inpassing van deze groep verliep, in tegenstelling tot de gezinshereniging van gastarbeiders, geheel anders, namelijk via het zuilenstelsel. Daarbij waren de meeste van deze immigranten hoogopgeleid en spraken al Nederlands. De culturele afstand met Nederland was dus makkelijk overbrugbaar.³⁰ De situatie met de Molukkers was geheel anders: van hen werd verwacht dat ze zouden terugkeren naar een eigen onafhankelijke staat en werden door de Nederlandse staat afgezonderd van de samenleving, in opvangkampen en later in speciale woonwijken.³¹ De vraag is wat de treinkaping in december 1975 in Wijster, waarbij de Molukkers de Nederlandse regering onder druk zette in het realiseren van de eigen staat, in de samenleving teweeg heeft gebracht. Feit is wel dat de staat inzette op integratie in de Nederlandse samenleving, met ‘behoud van enige culturele autonomie’, als een manier om het conflict met deze groep te vermijden, om de rust in de samenleving te garanderen. Een houding van de staat puur uit eigenbelang. Deze ‘multiculturele draai’ betrof ook de omgang met de groep Surinaamse migranten. Zij bleken ook in staat om de eigen groepsrechten over het voetlicht te brengen.³²

De staat werd ook geconfronteerd met onvoorziene gevolgen van het aantrekken van tijdelijke arbeidskrachten: gastarbeiders. De komst van arbeidsmigranten bracht namelijk met zich mee, dat zij zowel toetraden tot de natiestaat als ook tot de verzorgingsstaat. Zo heeft de ‘oliecrisis’ van 1973 ertoe geleid dat het immigratiebeleid werd gestopt, maar niet dat de aanwezige gastarbeiders terug zouden keren naar het land van herkomst. In samenhang met een progressief politiek klimaat konden vele illegale migranten, net als in Frankrijk en België aanspraak maken op een verblijfsvergunning. Door een stagnatie van de wereldwijde economie realiseerden velen migranten zich, dat terugkeren het verlies van sociale rechten betekende en claimden ook het recht op gezinshereniging.³³ Bovendien, de economische globalisering bracht met zich mee, dat gezinshereniging niet alleen in het belang van de Nederlandse economie was, het was ook ingebed in een breed gedragen consensus dat alle burgers van de Nederlandse staat als gelijken behandeld moesten worden.³⁴ Van dit non-discriminatiebeginsel was vrijwel iedere politieke partij doordrongen.

³⁰ Wim Willems, *De uittocht uit Indie, 1945-1995* (Amsterdam 2001) 201.

³¹ H. Smeets en F. Steijlen, *in Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006) 25.

³² Mies van Niekerk, *Premigration Legacies and Immigrant Social Mobility. The Afro-Surinamese and Indo-Surinamese in the Netherlands* (Lanham, MD, 2002); Floris Vermeulen, *The Immigrant Organising Process. The Emergence and Persistence of Turkish Immigrant Organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese Organisations in Amsterdam, 1960-2000* (Amsterdam 2006).

³³ Marcel Berlinghoff, *Das Ende der “Gastarbeit”. Europäische Anwerbestopps 1970-1974* (Paderborn 2003) 1- 403, 10.

³⁴ Saskia Bonjour, “The Power and Morals of Policy Makers: Reassessing the Control Gap Debate,” in: *International Migration Review* 45 (New York 2011) 89-122, 92.

Maar het grote verschil met voorgaande immigratiegolven was wel, dat gastarbeiders niet alleen een andere cultuur met zich meebrachten, ook waren ze laagopgeleid, dus vormden een ‘sociaal risico’. In die zin dat zij als gevolg van de economische recessie een beroep moesten doen op een uitkering. Dus aanspraak maakten op de arrangementen van de verzorgingsstaat. Het idee van ‘behoud van de eigen identiteit’ werd steeds meer een punt van discussie in politiek beleid. Was het bij aanvang bedoeld om de terugkeer en integratie te bevorderen, deze redenatie ging niet meer op toen gastarbeiders *feitelijk* onderdanen werden van de staat en sociaal-economische problemen in verband werden gebracht met de eigen cultuur en identiteit. Deze ontwikkeling bleek de opmaat naar een sociaal-economisch integratiebeleid met participatie (*Allochtonenbeleid* 1989).³⁵

Dat het lang duurde voordat dit beleid haar intrede deed lag gelegen in de ‘ethische revolutie’, die zich in de jaren zestig voltrok. De impact en duur die deze revolutie had op politiek en samenleving was van invloed op integratiebeleid. De strijd voor gelijke sociale rechten viel samen met de kritiek vanuit de samenleving en linkse politieke partijen op kolonialisme en racisme. Het was de periode van de hervormingsbewegingen, zowel in West-Europa als ook in Noord-Amerika. Deze ‘*Culturele Revolutie*’ bracht groepen mensen op de been, die zich gezamenlijk inzette voor sociale, gelijke rechten, voor emancipatie van vrouwen, gays en etnische minderheden.³⁶ Er ontstond een groeiend bewustzijn onder Nederlanders over de oorzaken van het nazibewind, de massamoord op de joden. Dat leidde tot een collectief schuldgevoel. De *civil rights movement* en de strijd tegen Apartheid in Zuid-Afrika versterkte dit gevoel. Het werd voor velen duidelijk, waar discriminatie op grond van ras en geloof toe kon leiden. Deze boodschap werd nog versterkt door internationale verdragen voor de rechten van de mens en UNESCO. Expliciet werd de nadruk gelegd op racisme en Europees nationalisme, veroorzaakt door de ‘blanke overheersers’.³⁷

Door de economische recessie, die zich eind jaren zeventig inzette, werd duidelijk hoe de samenleving tegen gastarbeiders aankeek: niet alleen ‘vreemd’, maar ook als profiteurs van de welvaartstaat. Niet verwonderlijk, dat dit extreem-rechts in de kaart speelde. Maar anti-immigrantsentimenten mochten niet gepolitiseerd worden, dit zou kunnen leiden tot racisme en discriminatie. Dit was niet alleen amoreel, bovendien kon het leiden tot onrust. Immigranten

³⁵ Jan Willem Duyvendak and Peter W.A. Scholten, ‘Beyond the Dutch ‘Multicultural Model’: The Coproduction of Integration Policy Frames in The Netherlands,’ in: *Journal of International Migration and Integration* 12 (Amsterdam 2011) 331–48.

³⁶ John C. McWilliams, *The 1960s Cultural Revolution*. (Westport, CT 2000); Arthur Marwick, ‘Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties’, in: *Between Marx and Coca Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980*, ed. Axel Schmidt and Detlef Siegfried (Oxford 2006) 39–58.

³⁷ Anthony Q. Hazard Jr., *Postwar Anti-racism. The United States, UNESCO, and “Race,” 1945–1968* (Basingstoke 2012) 167.

mochten niet ten prooi vallen aan discriminatie en het beleid bleef ongewijzigd: migranten konden 'de eigen cultuur en identiteit bewaren'. Voor de politiek was niet alleen gelijkheid de inzet van multicultureel beleid, ook wilde men extreem-rechts 'de wind uit de zeilen houden'.³⁸ Deze strategie is begin jaren negentig niet langer houdbaar: vanaf dat moment is de draai gemaakt naar 'taboes doorbreken' en culturalisering. Wanneer we de periode 1960-1990 overzien, blijkt toch vooral dat van een echt multicultureel beleid geen sprake is. Het zijn vooral politieke motieven die aan dit beleid ten grondslag liggen. Feitelijk ontstond er een geïnstitutionaliseerd multiculturalisme, dat leidde tot *collectieve publieke identiteiten*. En terwijl politiek beleid vanaf begin jaren negentig inzet op individuele participatie conflicteert dat met wat we vandaag de dag zien: het 'institutionaliseren' van een islamitische zuil.

³⁸ Leo Lucassen en Jan Lucassen, The Strange Death of Dutch Tolerance. The Timing and Nature of The Pessimist Turn in the Dutch Migration Debate in: *The Journal of Modern History* 87 (Chicago 2015) 72-101, 87-89.

1. 'Voorlichting is broodnodig'

Het Aktiekomitee Pro Gastarbeiders (AKPG)

In dit hoofdstuk wordt de rol van het Rotterdamse AKPG onderzocht tegen de achtergrond van het terugkeer- en 'integratiebeleid' in de periode 1969-1971. Het eigen perspectief op kwesties waarmee gastarbeiders geconfronteerd worden staat centraal en de wijze waarop het Aktiekomitee de problematiek onder de aandacht brengt. Ook komt de samenwerking met de overheid en de Stichting Hulp voor Buitenlandse Werknemers (SHBW) aan bod. Het doel is te achterhalen *hoe* het AKPG zich naar de overheid opstelde; spreken zij nadrukkelijk over 'de eigen cultuur'? of benoemen zij juist andere kwesties? En wat is de houding van de overheid? Ten slotte worden de bevindingen in de conclusie uiteengezet.

Op 28 oktober 1969 presenteert Het Aktiekomitee Pro Gastarbeiders (AKPG) Het Zwartboek:

“Dit is een aanklacht tegen het bedrijfsleven: wegens het scheppen en in stand houden van mensonwaardige situaties, waarin gastarbeiders die door het bedrijfsleven zijn aangetrokken, gedwongen zijn te leven.”

“Dit is een aanklacht tegen de Rijksoverheid, wegens nalatigheid ter zake van het in bedwang houden en besturen van het bedrijfsleven.”

“Dit is een aanklacht tegen de gemeentelijke overheid, wegens nalatigheid ter zake van het houden van toezicht op de kwaliteit van de huisvesting van gastarbeiders en de bewoners van de oude stadswijken.”

“Dit is een aanklacht tegen de pensionhoudende uitzuigers, wegens het berekenen van woekerprijzen voor miserabele slaapplaatsen.”

“Dit is een aanklacht tegen de diskriminerende Nederlanders, wegens het aandoen van leed.”³⁹

Huisvesting is het grote probleem onder de grote aantallen arbeidsmigranten die vanaf de jaren zestig op contractbasis werkzaam zijn in de diverse fabrieken. Vanaf 1971 stijgt het aantal Turken en Marokkanen als gevolg van gezinshereniging. Voor huisvesting zijn buitenlandse werknemers aangewezen op particulieren die hun huizen en pensions, vaak in de oude stadswijken verhuren. Het Aktiekomitee Pro Gastarbeiders (AKPG 1970) wordt geconfronteerd met slecht onderhouden huizen die verhuurd worden aan gastarbeiders tegen woekerhuren. Het is de eerste kwestie

³⁹ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

waarmee het Aktiekomitee 'de strijd' aangaat tegen de overheid, maar ook tegen de Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers (SHBW 1962). Deze stichting die het sociaal-cultureel werk voor gastarbeiders verzorgt en deels door werkgevers, deels door de gemeente Rotterdam wordt gefinancierd heeft tot 1980 een geheel Nederlands bestuur.⁴⁰ Het AKPG beschouwt het SHBW als een paternalistische organisatie; het ontbreekt haar aan de wil om zich te verdiepen in de problematiek van gastarbeiders, ze onderhoudt contacten met bedrijfsleven en consulaten en wil niet met het AKPG samenwerken, maar hen 'inkapselen'. Het AKPG meent dat er 'ruimte moet zijn voor kritiek, die bijtend kan zijn' en dat dit ten goede kan komen aan het functioneren van de Stichting en daarmee aan de gastarbeider.⁴¹ Het AKPG acht het noodzakelijk de publieke opinie te beïnvloeden om kwesties die alle arbeiders aangaan onder de aandacht te brengen. Met haar acties slaagt ze erin de discussie omtrent 'gastarbeid' op gang te brengen.

1.1 Autoriteiten wakker schudden

In het Zwartboek meldt het AKPG het volgende: volgens de Rotterdamse overheid bestonden er geen misstanden, men was van plan op de oude voet verder te gaan en de zaak over te laten aan de Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers (SHBW). Volgens de directeur en medewerkers van de SHBW was er ten aanzien van gastarbeiders 'geen vuiltje aan de lucht' en geen probleem betekende: niets ondernemen. Voor enkele bewogen particulieren, die wel op de hoogte waren van de menonwaardige behuizing en de falende opvang en begeleiding van gastarbeiders was het antwoord van de wethouder 'de stoot tot het oprichten van het Aksiekomitee'. De stichting voert aan dat huisvesting van gastarbeiders niet tot haar taak behoort.⁴² Het AKPG constateert dat de huisvesting 'beneden alle peil' is, maar ook dat de SHBW zich amper bezighoudt met onderwijs, vorming, medische begeleiding, integratie en begeleiding bij repatriëring. Onwil en onmacht, zo schets het AKPG, kenmerken de SHBW. Het Aktiekomitee wil deze problemen onder de aandacht brengen van de publieke opinie, om autoriteiten en instellingen 'wakker te schudden.'⁴³ Het miserabele onderkomen van gastarbeiders leidt tot conflicten tussen verschillende wijkbewoners in de Rotterdamse Afrikaanderwijk tussen 14 en 18 augustus 1972. Na de rellen berichtte *NRC Handelsblad* als volgt: 'volgens de Rotterdamse burgemeester Thomassen is er niet alleen sprake van een vervreemdingsconflict, maar ook van een rassenconflict, als gevolg van laakbare handelingen door enkele Turken, van laakbare

⁴⁰ Paul van de Laar, Thimo de Nijs, Johan Okkema en Albert Oosthoek (red.), *Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 245, 254-256.

⁴¹ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁴² Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁴³ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

handelingen door enkele Nederlanders en daardoor ontstond er een escalatie van conflicten.' Grote waardering sprak hij uit over het optreden van de SHBW, die met 'grote toewijding en bekwaamheid' heeft opgetreden, het AKPG daarentegen kreeg van hem kritiek vanwege het verspreiden van 'een circulaire met laakbare inhoud.'⁴⁴ De huisvestingskwestie wordt regelmatig door het AKPG bij de gemeente onder de aandacht gebracht, echter de gemeente neemt de informatie voor kennisgeving aan en onderneemt weinig tot geen actie. Volgens het AKPG schuiven de gemeente en het bedrijfsleven de verantwoordelijkheid op elkaar af; het bedrijfsleven is verantwoordelijk voor het zorgen van 'passende' huisvesting, de gemeente verschuilt zich achter het bedrijfsleven en is van mening dat het bedrijfsleven 'aan alle verplichtingen voldoet'. Het gevolg is dat 'vele op de zwarte lijsten van het aksiecomitee voorkomende logementen nog steeds open zijn, noemenswaardige verbeteringen zijn er niet in aangebracht.'⁴⁵ Economische belangen lijken te prevaleren, boven sociale belangen. De eerste tekenen van een afhankelijkheidsrelatie tussen overheid en bedrijfsleven zijn zichtbaar, waarbij werkgevers vooral aandringen op een soepel beleid, zonder veel regels en inperkende bepalingen.

De rellen in de Afrikaanderwijk leiden tot kritiek op het college van Burgemeester en Wethouder en de eis van de actiegroepen tot het onmiddellijk aftreden van de PvdA-wethouder. 'De gezamenlijke wijkgroepen, ondersteunt door het AKPG, stellen B en W en de gemeenteraad van Rotterdam aansprakelijk voor het uitblijven van een juist beleid ten aanzien van het huisvestingsprobleem van gastarbeiders. Het gevolg is: de door ons al vele malen voorspelde botsingen tussen Nederlanders en buitenlanders, die door de wethouder niet worden onderkent.'⁴⁶ Arbeidsmigranten hebben namelijk een arbeidscontract, die eindeloos kan worden verlengd. En een arbeidscontract is een garantie voor een verblijfsvergunning, waardoor het moeilijk wordt hen terug te sturen. Voor het ongeschoolde werk ontvangen zij een laag loon waarmee zij een slecht onderhouden kamer kunnen huren.⁴⁷ Het probleem is dat de overheid de problematiek van overvolle pensions niet *wil* onderkennen; ze *wil* niet weten hoeveel gastarbeiders er in de pensions wonen en dat overvolle pensions tot problemen leiden. Dat is niet in belang van de relatie die zij heeft met het bedrijfsleven. Het AKPG geeft de problematiek als volgt weer: 'Uit een gezamenlijk onderzoek van de wijkorganen en Pro Gastarbeiders is gebleken, dat de overheid het aantal in Nederland verblijvende buitenlandse werknemers aanzienlijk lager stelt dan het werkelijke aantal. Gettovorming, een gevolg van een te groot aantal buitenlanders in de oude wijken wordt door de overheid nauwelijks onderkent. Ten aanzien van dit probleem

⁴⁴ Door een onzer redacteuren, 'Rellen hadden soms karakter van een rassenconflict', *NRC Handelsblad*, 18 augustus 1972.

⁴⁵ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁴⁶ Redacteur onbekend, 'Afrikaanderwijk blijft rumoerig', *Limburgsch Dagblad*, 14 augustus 1972.

⁴⁷ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

worden de officiële wijkorganen en het aksiekomitee van het kastje naar de muur gestuurd en inzake de pensionsluitingen worden zij belazerd.⁴⁸ Door gastarbeiders in pensions onder te brengen, of in aparte wijken worden ze als *aparte groep* beschouwd. Het leidt tot verdeeldheid in de wijken en bevordert discriminatie.

De overheid in samenwerking met de SHBW bagatelliseert de huisvestingsproblemen en houdt het AKPG buiten enig overleg. Het Aktiekomitee mag pas na sluiting van een pension, in samenwerking met de stichting de betrokken arbeiders elders onderbrengen. ‘De bedoeling was overleg vooraf met alle betrokkenen, gastarbeiders, wijkorganen en het AKPG over het al dan niet sluiten van een pension. Dit stukje inspraak was de overheid kennelijk te veel. Het zou betekenen dat er drastische maatregelen zouden moeten worden getroffen om gastarbeiders in redelijke behuizingen onder te brengen. Dat zou financiële offers vragen van het bedrijfsleven. Dat zou moeten bijspringen voor de betaling van een redelijk onderdak.’⁴⁹ Het Aktiekomitee neemt contact op met de media, zo kan ze met haar publiciteitsacties omtrent de huisvestingskwestie, de publieke opinie beïnvloeden. Slechte huisvesting is niet een ‘probleem van buitenlanders’, maar als een probleem van buitenlandse werknemers en Nederlandse bewoners in de oude wijken. Het terechte punt waar het AKPG op wijst is het ontbreken van een politieke visie op oude stadswijken. ‘De minst daadkrachtigen wonen samen met buitenlandse arbeiders, waardoor de sociale cohesie in deze wijken onder druk komt te staan en racisme kan ontstaan. Thans zien deze buurten zich ook nog opgescheept met het probleem van de buitenlandse werknemers. Hun totaal andere cultuurpatroon, hun onbekendheid met onze taal, waardoor voor henzelf isolatie ontstaat, ontwricht vaak het leven in zo’n wijk, aldus het Aktiekomitee. Langzamerhand wordt het percentage buitenlanders in de oude wijken waar de huizen het goedkoopst zijn, zo groot dat Nederlanders zich vreemd gaan voelen in hun eigen wijk. Nederlanders en buitenlanders zijn zich er niet van bewust hoe de problemen werkelijk liggen en gaan dan onderling slaags.’⁵⁰

De overheid *wil* niet, of *kan* niet het verband zien tussen een concentratie van buitenlandse werknemers en problemen in de wijk. Het AKPG, daarentegen stelt dat een concentratie van buitenlanders in de Rotterdamse volkswijken onwenselijk is; verschillende culturen kunnen botsen omdat zij in economisch opzicht ongelijk aan elkaar zijn. ‘De verhouding buitenlanders - oorspronkelijke bevolking dient aan grenzen te worden gebonden. De gemeente moet pensions aankopen, verspreid over de verschillende woongebieden. Het leefcomfort van genoemde groeperingen moet vergelijkbaar worden aan die van Nederlanders. Daarnaast is voorlichting aan

⁴⁸ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁴⁹ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵⁰ Huib Goudriaan, ‘Actiecomite was solidair met Turken’, *Trouw*, 15 augustus 1972.

de kant van de overheid aan buitenlanders nodig over hun rechten en plichten. Zodat zij niet meer in handen van woekeraars kunnen vallen.’⁵¹

1.2 De verhouding tussen ‘arbeid en kapitaal’

De achtergrond van de problemen liggen volgens het Aktiekomitee gelegen in de verhouding tussen ‘arbeid en kapitaal’; de ongelijke relatie tussen ongeschoolde arbeid en het bedrijfsleven en een overheid ‘die aan de leiband loopt’. Daarbij zijn de contacten die ze onderhoudt met dictatoriale regimes hypocriet en berust op louter eigen belang. ‘In ons landje heeft iedereen de mond vol over de ‘vrije pers’, maar intussen maakt zich nauwelijks een hond druk over het feit, dat tot in de sociale centra van de Stichting de armen van de dictatoriale regimes van de landen van herkomst reiken.’⁵² Het Aktiekomitee acht het noodzakelijk ‘de gevolgen van het huidige maatschappelijke systeem aan de kaak te stellen’, daarom moeten alle arbeiders zich ervan bewust worden dat zij uitgebuit worden en elkaars concurrenten zijn. En in die hoedanigheid tegen elkaar uitgespeeld kunnen worden, op de arbeidsmarkt, en op de woningmarkt. Er is, zo stelt het AKPG, geen algemeen belang, alleen het eigenbelang: het belang van het kapitaal. ‘Het Aksiekomitee vecht tegen de formulering van ‘algemeen belang’, waar deze wordt gebruikt als motief voor de aanwezigheid in ons land voor buitenlandse werknemers. De Nederlandse werknemer die toch de meerderheid van de Nederlandse bevolking uitmaakt, heeft weinig of geen voordeel van de gastarbeid. De buitenlanders vormen concurrenten op de arbeidsmarkt die loon drukken en het arbeidstempo opjagen. De concurrentie binnen de arbeidersklasse maakt de arbeidersklasse zwakker.’⁵³ ‘Maar de vele ongeschoolde gastarbeiders verkeren in een mensenwaardige situatie, die afbreuk doet aan het idee van ‘burgerlijke ethische ideologie van gelijkheid en rechtvaardigheid. Vele goedgelovige Nederlanders zijn ervan overtuigd, dat misstanden niet voorkomen. Zij raken hevig in verwarring als er parallellen worden getrokken tussen de gastarbeiders van vandaag en de slaven van enkele eeuwen geleden.’⁵⁴ Wat arbeiders zich moeten realiseren is, dat zij allen loonslaven zijn en leven in een economische dictatuur, waarbinnen enkele de economische macht in handen hebben, en miljoenen de speelbal in hun handen zijn. ‘In onze economische dictatuur worden ter wille van meer en meer industrie (= meer en meer winst) mensen aangetrokken en fabrieken neergezet, die vaak producten vervaardigen, waaraan geen werkelijke behoefte bestaat. In het over geïndustrialiseerde Rijnmond is het milieu onleefbaar geworden, maar niet de mens telt, doch alleen zijn arbeidskracht en deze wordt ingezet

⁵¹ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵² Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵³ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵⁴ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

waar het beste past in het straatje van de heren kapitalisten.⁵⁵ Voor het Aktiekomitee ligt er dan ook de taak een bewustwordingsproces op gang te brengen en daarin zelf deel te nemen. Want zolang de ongelijke relatie tussen 'arbeid en kapitaal' blijft bestaan, is er weinig hoop op een rechtvaardige wereld. Met deze visie richt ze zich op de Nederlandse arbeider en op de gastarbeider. Immers: 'het probleem van de gastarbeider is het probleem van alle arbeiders, maar problemen van gastarbeiders zijn harder en in veel gevallen schrijnender.'⁵⁶ Volgens het AKPG ontkent de overheid de problematiek van de gastarbeider, schuift ze verantwoordelijkheden af en wil ze een samenwerking met het 'onhandelbare' Aktiekomitee 'afdwingen'. Zo kan ze, geheel in het eigenbelang en zonder protest haar *sociaal-economische* beleid uitvoeren. Het AKPG formuleert het als volgt: 'men ontkende de misstanden en als men dat voor de verandering eens een keer niet deed, werden maatregelen aangekondigd die nooit werden uitgevoerd.'⁵⁷ Volgens het Aktiekomitee zijn Nederlandse arbeiders ook concurrenten op de woningmarkt; zij komen terecht in saneringsbuurten waarvan de wijken door verkrotting weer in handen komen van het 'groot kapitaal'. De arbeidsmarkt en de woningmarkt is de splijtzwam in de samenleving. Het leidt uiteindelijk tot polarisatie, niet tot hetgeen wat het AKPG voor ogen heeft; een onderdrukte massa voorlichten, zodat zij opkomt voor haar *gezamenlijke* rechten. Met deze stellingname probeert het Aktiekomitee voldoende draagvlak te vinden voor haar publiciteitsacties. 'Op deze wijze wordt een handvat geboden voor de beïnvloeding van de eigen situatie.'⁵⁸

1.3 Integratiebeleid: tweesporenbeleid

Het AKPG is van mening dat de 'activiteiten slechts het effect hebben gehad dat Nederlandse instanties een beetje wakker zijn geworden; ze hebben weliswaar 'een stukje sociale ellende gezien', ze zijn er vooral op uit het AKPG 'in te kapselen in overlegsituaties'. 'Daarom gaat het AKPG zich inzetten om het belang van alle arbeiders overal ter sprake te brengen door middel van belangenbehartiging. Om het leven van gastarbeiders iets leefbaarder te maken door het geven van voorlichting, inzetten op fatsoenlijke huisvesting, taalcursussen enz. Om door vele contacten met gastarbeiders en vooral door samenwerking met hen, bij de gastarbeiders het besef te doen ontstaan, dat veranderingen door massale druk mogelijk zijn.'⁵⁹ Want de gastarbeider is onwetend en voorlichting over zijn rechtspositie is noodzakelijk. Door gezamenlijk de 'krachten te bundelen' kan bewustwording over de eigen situatie leiden tot verandering. Beleid dat door de

⁵⁵ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵⁶ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵⁷ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵⁸ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁵⁹ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

overheid wordt bepaald, is niet in het belang van arbeiders, het wordt niet ‘gedragen’ door arbeiders. Gastarbeiders kunnen door samenwerking met andere arbeiders, contacten opdoen. Zo krijgen ze *allen* inzicht in de fundamentele tegenstellingen, die er bestaan binnen de westerse geïndustrialiseerde wereld. ‘Gastarbeiders begrijpen de westerse samenleving en daardoor ook de situatie in eigen land beter, met dit doel wordt met name het buitenlandse bulletin gemaakt, waarvoor de gastarbeiders zelf zo veel mogelijk worden ingeschakeld.’⁶⁰ Voor het AKPG is het doel van integratie de gastarbeider minder kwetsbaar te maken door hem middelen aan te reiken, waardoor hij zijn problematische situatie kan doorzien en deze kan veranderen. En niet, zoals de overheid en de SHBW beogen een ‘van bovenaf opgelegde aanpassing’. ‘Het doel van integratie is niet: aanpassing aan het maatschappelijke systeem omwille van arbeidsvrede en handhaving van het systeem omwille van rust.’⁶¹

‘Het “integratie-beleid” is niet – zoals veelal wordt gedacht- uitsluitend gericht op het zoveel en zo goed mogelijk “integreren” van buitenlandse werknemers in de Nederlandse samenleving. Dat is slechts één aspect. Rekening moet worden gehouden met het eenvoudige feit, dat een zeer groot gedeelte der buitenlandse werknemers van de aanvang van plan is, na enkele jaren weer naar hun eigen land terug te keren, en dat ook daadwerkelijk doet, en dat een ander gedeelte zich meer blijvend in Nederland wil vestigen. De Stichting heeft met beide groepen rekening te houden.’⁶² De overheid heeft onvoldoende zicht op het aantal buitenlandse werknemers dat ofwel terugkeert naar het moederland, of zich in Nederland vestigt. Ze hanteert daarom een ‘tweesporenbeleid’: enerzijds is haar beleid gericht op het behoud van de eigen identiteit in geval van terugkeer naar het land van herkomst, anderzijds moet het mogelijk gemaakt worden te integreren in de Nederlandse samenleving. Zo kon men kiezen voor teruggaan naar het moederland of in Nederland een toekomst opbouwen. Toch blijkt uit de *Nota Buitenlandse Werknemers*, dat ‘ten aanzien van buitenlandse werknemers, die doorgaans slechts korte tijd in ons land zullen verblijven, ‘het accent voornamelijk op het behoud van de eigen identiteit zal worden gelegd.’⁶³ ‘Inpassing en aanpassing’ is het credo, waarbij er sprake is van wederzijdse aanpassing: de buitenlander moet zich enigermate aan het Nederlandse leefpatroon weten aan te passen, de Nederlandse bevolking zal bereid dienen te zijn een voor haar vreemde groep te aanvaarden.’⁶⁴ Volgens de SHBW is ‘aanpassing’ een individuele keuze. ‘Wie in en met zijn nieuwe situatie wil leven, moet veel weten, wie er zich vanaf wil sluiten, wil weinig weten. De aanpassingshulp moet zich beperken tot het duidelijk aanbieden van mogelijkheden – ieder moet weten waar hij terecht kan: dit geldt voor groepsbegeleiding, zowel als voor individuele

⁶⁰ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁶¹ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁶² Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁶³ *Nota Buitenlandse Werknemers 1969-1970*, 10.

⁶⁴ *Nota Buitenlandse Werknemers 1969-1970*, 10.

begeleiding: aanpassing opdringen kan niet, daarvoor is het een te persoonsgebonden zaak.⁶⁵ Het is een visie die past in een langzaam ontzuilde samenleving; wederzijdse aanpassing is een individuele keuze. Terwijl het 'zuildenken' nog verankerd is in instituties en 'eigen werelden' in stand houdt. Het AKPG is van mening dat 'aanpassing' kan leiden tot assimilatie. Dat is volgens het Aktiekomitee ongewenst, omdat 'mag worden gehoopt, dat gatarbeiders eens naar hun eigen land zullen terugkeren.' Assimilatie houdt volgens het AKPG in: 'het verliezen van de eigen groepsidentiteit en het volledig opgaan in de andere groep, met wie men dagelijks te maken heeft, de Nederlandse gemeenschap.'⁶⁶ Voor het Aktiekomitee is het juist wenselijk dat groepen die een gemeenschappelijk belang dienen, elkaar accepteren, van elkaar bewust worden. 'Dat zij 'mee-functioneren' in de samenleving; dat is niet aanpassing, maar afwijzing van de bestaande maatschappelijke orde. Integratie is het naast elkaar leven van twee of meer groepen, die elk hun eigenheid behouden en elkaar volledig accepteren.'⁶⁷ Integratie is dus wederzijdse acceptatie. 'Integratie is in de eerste plaats een 'mee-bewustworden' van de buitenlandse arbeiders samen met de Nederlandse. Van de Nederlandse arbeider wordt 'gevraagd' deze integratie te accepteren en de buitenlander te aanvaarden als 'een makker in de strijd.'⁶⁸ De Nederlandse arbeider moet bereid zijn, en in staat zijn de buitenlandse arbeider te accepteren. Het AKPG wil de organisatie zijn die groepen in de samenleving verbindt, op basis van klasse, omdat zij een gedeeld belang nastreven.

1.4 De Nederlandse taal

Het is deze visie op identiteit wat het AKPG onderscheidt van die van de overheid en de SHBW. Namelijk, wat bindt groepen in de samenleving? En waarin onderscheiden ze zich van elkaar? Het AKPG legt de nadruk op 'sociaal-economische verbinding', op een gezamenlijk streven naar verheffing. Maar wenst zelf invulling te geven aan de eigen cultuur. Want 'aanpassing kan leiden tot assimilatie'. De overheid moet dus wel sociaal-economische ongelijkheid tegengaan, maar de culturele identiteit bevorderen. De overheid en de SHBW leggen juist de nadruk op 'cultureel verschil', dat als een negatief gegeven wordt gezien. Dit blijkt ook uit 'beleidsvorming' ten aanzien van gatarbeiders. 'Economisch beleid moet erna streven om moeilijkheden, die daaruit voortvloeien zien te voorkomen. Die moeilijkheden zullen uiteraard kunnen groeien met de hoeveelheid buitenlandse werknemers.'⁶⁹ Daarbij is het beleid hoofdzakelijk gericht op herstel

⁶⁵ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁶⁶ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁶⁷ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁶⁸ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁶⁹ Nota Buitenlandse Werknemers 1969-1970, 14.

van de band met het moederland, want de overheid gaat ervan uit, dat gastarbeiders 'een *tijdelijk fenomeen* in de Nederlandse samenleving zijn'. Zij stelt dan ook, zonder onderbouwing, dat veruit het grootste percentage buitenlandse werknemers wenst terug te keren. 'Of het nu 80% procent betreft, of hoger, dat is vrijwel irrelevant. 'Er is een groep die geen blijvende band met Nederland wensen en die van plan zijn eerlang naar het moederland terug te keren en daar dan te blijven. Voor Turken ligt het percentage aanmerkelijk hoger dan 80%.'⁷⁰

De overheid en de SHBW zijn dan ook van mening dat er andere aspecten verbonden zijn aan het integreren van buitenlandse werknemers aan de Nederlandse samenleving. 'Beleid moet er ook op gericht zijn, op het voorkomen van en in vele gevallen herstel van desintegratie in het moederland. Het is van belang dat buitenlandse werknemers, gedurende hun verblijf in Nederland, zoveel mogelijk kunnen leren van Nederlandse voorzieningen, die ook voor het eigen land van grote betekenis zouden kunnen zijn. En dat er een goede coördinatie is tussen instanties, die zich bezighouden met begeleiding van buitenlandse werknemers en ontwikkelingshulpprogramma's.'⁷¹ Het behoud van de eigen culturele identiteit dient vooral een politiek doel: gastarbeiders gaan een keer naar huis, dan moeten ze daarbij goed begeleid worden. Zo kan de politiek zich van enige verantwoordelijkheid onthouden.

Volgens de SHBW is het van belang dat 'niet alleen de betekenis van spaarzaamheid wordt ingezien, maar tevens de betekenis van economische besteding wordt geleerd.' De stichting doelt op 'de vele miljoenen guldens die jaarlijks naar de landen van herkomst vloeien en op inefficiënte wijze worden besteed.' Ze richt zich voornamelijk op sociale en financiële begeleiding vanuit de stichting, waarbij de buitenlandse werknemer 'de waarde leert van goede organisatie en vereniging, ook voor de sociale verhoudingen.'⁷² De SHBW vindt het van groot belang dat er scholing en vakonderwijs wordt gegeven. Echter, het aantal gastarbeiders dat zich aanmeldt voor scholing is zo laag en de inspanning die er van hen gevraagd wordt is zo hoog; 'dat het de vraag is of zij - ook door een taalstudie- een scholingscursus wel willen en kunnen volgen.' 'Vanzelfsprekend is er sprake van individueel onderwijs, waarbij de theorie tot een minimum moet worden beperkt en in geval van 'taalmoeilijkheden' een zwaar beroep gedaan moet worden op de Stichting.'⁷³ Het is een opmerkelijk standpunt van de SHBW, temeer omdat zij stelt dat gastarbeiders vaardigheden leren, die in het moederland 'van grote betekenis kunnen zijn', terwijl zij de Nederlandse taal niet spreken. Het AKPG verwijt de stichting, dat zij geen cent investeert in scholing en vorming van gastarbeiders. 'Het zou niet meer dan fatsoenlijk zijn, dat er in Nederland vakopleidingen tot stand zouden komen, die zijn afgestemd op de behoeften in de landen van

⁷⁰ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁷¹ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁷² Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁷³ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

herkomst. De praktijk is anders: de bestaande vakopleidingen voor buitenlanders wordt gegeven door Nederlandse docenten.⁷⁴ Terecht wijst het AKPG op het belang van het leren van de Nederlandse taal, waarbij zij opmerkt dat ‘slechts acht van de honderd bedrijven bereid waren 200 gulden per gastarbeider te betalen voor de taallessen die Pro Gastarbeiders verzorgt.’ Taallessen zijn van belang voor de verhouding tussen Nederlanders en buitenlanders in het bedrijf, en ook kan dat bijdragen aan het versterken van de positie van de gastarbeider binnen het bedrijf. Dit aspect is voor bedrijven niet belangrijk. ‘Om voor taallessen in aanmerking te komen passen bedrijven vaak een selectie toe: de buitenlander aan de lopende band, acht zij geen taalles waard, de buitenlander die ook zijn mond nodig heeft bij het werk soms wel.’⁷⁵

De SHBW beschouwt de gastarbeiders niet alleen als ‘vreemd’, maar ziet hen ook als onvolwaardig en incapabel, door hen te moeten ‘begeleiden’ in het maatschappelijk leven. ‘Begeleiding impliceert, dat een maatschappelijk werker zich ten doel moet stellen zijn cliënt zo te helpen, dat hij een volgend maal eenzelfde probleem zelfstandig kan oplossen. Dit kan men bereiken door alles samen met de cliënt te doen. De maatschappelijk werker treedt niet alleen als tolk op, maar ook in bepaalde situaties die door ‘taalmoeilijkheden’ worden belemmerd. Dat doet hij dan namens de cliënt.’⁷⁶ Zo blijft de gastarbeider dus in een achterstandspositie, hij leert de Nederlandse taal niet of onvoldoende. Van de Nederlandse maatschappelijk werker wordt geëist, dat hij de taal - en leefgewoonten van het vaderland van de buitenlander als van Nederland beheerst. Voor het bedrijfsleven is het wel ‘wenselijk’ dat de begeleidingsfunctionaris een Nederlander is: ‘de buitenlandse functionaris spreekt uiteraard de taal beter dan de Nederlander, de Nederlandse functionaris wordt door het bedrijfsleven en door instellingen meer geaccepteerd dan de buitenlandse collega, vooral wanneer hij in een eisende positie staat. De Nederlandse tolk, vanuit een onafhankelijk van de bedrijven opererende stichting, zoals de onze, wordt meer vertrouwd, ook als spreekt hij de buitenlandse talen minder correct.’⁷⁷ Het is in het belang van overheid en bedrijfsleven, dat de bestaande status quo blijft gehandhaafd. De positie van de gastarbeider is kwetsbaar; hij spreekt de Nederlandse taal niet, hij wordt in allerlei situaties ‘begeleid’ door een maatschappelijk werker, zijn onderhandelingsmacht is zwak. Daarom is het noodzakelijk, zo meent het AKPG, dat de veelal analfabete gastarbeiders de Nederlandse taal wordt geleerd. ‘Op een informele manier, door vrijwilligers die ook na de les met de gastarbeiders even gezellig napraten. Dat komt de niet alleen de taalbeheersing ten goede, het bevordert ook de integratie.’⁷⁸

⁷⁴ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁷⁵ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁷⁶ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁷⁷ Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

⁷⁸ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

1.5 Ongelijke rechtspositie

De Nederlandse overheid meet met twee maten. De Nota *Buitenlandse Werknemers* stelt namelijk, dat voor buitenlanders die in Nederland werkzaam zijn, dezelfde loon-en arbeidsvoorwaarden gelden, als voor Nederlanders die in dienst van hetzelfde bedrijf zijn. ‘Echter, er moet voor gewaakt worden, dat de vele de buitenlandse werknemer -op gelijke wijze als zijn Nederlandse collega- toekomstige rechten hem ook in feite toevallen. De voorlichting, die hieromtrent bij de werving wordt gegeven, kan uiteraard slechts globaal en begrensd zijn.’⁷⁹ Door de gastarbeider niet te wijzen op zijn rechten, maar wel op de plicht te werken tegen een laag loon leidt dit niet alleen tot een ongelijke rechtspositie, ook betekent dit een groeiend wantrouwen jegens de overheid. Volgens het AKPG is de gastarbeider een speelbal tussen het bedrijfsleven en de overheid, met weinig rechten en overgeleverd aan willekeur. ‘Zodra de buitenlander zijn gezin naar Nederland haalt, houdt hij op een goedkope arbeidskracht te zijn. In de gastarbeider zelf is door Nederland nooit een cent geïnvesteerd, maar al zijn kinderen hier naar school gaan, betekent dit, dat hij in feite een immigrant is geworden, die de Nederlandse Staat net zo veel kost als elke andere onderdaan.’⁸⁰ In de Nota *Buitenlandse Werknemers* staat het als volgt: ‘hoewel Nederland geen immigratieland is, wordt het verschijnsel van de buitenlandse werknemer als blijvend onderkend. Het verloop onder hen is echter groot. Velen van hen keren na een kortere periode van werken buitenslands terug. Het zal voor een groot deel van hun toekomstplannen afhangen in welke mate zij zich wensen aan te passen aan de Nederlandse samenleving. Er is nog geen duidelijk inzicht in de doorstroming van de buitenlandse werknemers, hetgeen het beleid ten aanzien van het integratieproces bemoeilijkt.’⁸¹ Terecht plaatst het AKPG kanttekeningen bij het wetsvoorstel van het ministerie van Sociale Zaken, die de verblijfsduur van gastarbeiders tot twee jaar wil beperken. Het is namelijk niet gewenst dat de buitenlandse werknemer zich in Nederland met zijn gezin vestigt, maar de ‘verworven kennis en vaardigheden ten bate van het eigen land kan aanwenden’. Het is een opmerkelijk standpunt van het ministerie; gastarbeiders doen namelijk ongeschoold werk, of werk waarvoor zij juist het eigen land hebben verlaten. Het AKPG noemt het een ‘slavenwet’, waarbij een groep mensen veroordeeld wordt tot het buiten de maatschappij leven, daar in twee jaar integratie en het redelijk leren van onze taal enz. onmogelijk is.’ Het Aktiekomitee wijst op het werkelijk motief van het ministerie; door de gastarbeider een arbeidscontract te geven van maximaal twee jaar, is het ook niet noodzakelijk te investeren in voorzieningen, waaronder goede huisvesting.⁸² Want als de gastarbeid te duur wordt, is het misschien wel lucratiever om voor het ongeschoolde werk Nederlandse arbeidskrachten een

⁷⁹ Nota *Buitenlandse Werknemers* 1969-1970, 12.

⁸⁰ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁸¹ Nota *Buitenlandse Werknemers*, 1969-1970, 12.

⁸² Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

hoger salaris te betalen, en dat was met het aantrekken van goedkope arbeidskrachten nu juist niet de bedoeling. Als de lonen laag blijven is er ook geen concurrentie op de arbeidsmarkt. De houding van de overheid gaat uit van een 'economische waarde van gastarbeid'. Door hem op achterstand te houden, blijven juist vooroordelen bestaan.

In het overheidsbeleid zijn ook de eerste tendensen richting een vrije, liberale markt zichtbaar; welvaart betekent het mogelijk maken dat er in Nederland een vrij vestigingsklimaat ontstaat voor industrieën en bedrijven. 'Dankzij namelijk de centrale ligging binnen het hoogontwikkelde West-Europa en de uitstekende verbindingen met het achterland, heeft ons land grote aantrekkelijkheid voor de vestiging van hoog gekwalificeerde industrieën en daarmee in samenhangende bedrijven. Het is voor onze welvaart van het hoogste belang, dat de in dat opzicht bestaande mogelijkheden ook worden gerealiseerd.'⁸³ Het AKPG benadrukt de afhankelijke relatie tussen geïndustrialiseerde landen en de in industrieel opzicht achtergebleven gebieden, die niet tot ontwikkeling zijn gekomen. 'Het is inherent aan het kapitalistisch stelsel. Zowel de Nederlandse, als ook de buitenlandse arbeider is zich niet bewust van de 'waarde van gastarbeid'. Daarom zou het van belang zijn, alle arbeiders voor te lichten over de waarde van gastarbeid, opdat we tot een andere structuur komen.'⁸⁴ Het AKPG doelt op een 'op papier' sociaal-economisch beleid, maar in de praktijk lijken de werkomstandigheden op negentiende-eeuwse toestanden: lage lonen, slechte arbeidscontracten, huisvesting in pensions of krotwoningen. Het kapitaal verrijkt zich ten koste van de arbeider.

'Het beleid van de overheid is tweeslachtig; nu meer buitenlanders hun gezin hierheen halen, zal men trachten dit tegen te gaan door de beperkende maatregel van twee jaar. Aan de andere kant worden er allerlei diensten en instellingen opgericht om de zichtbare ellende van de gastarbeid te bedekken.'⁸⁵ De overheid is niet van zins zich in de werkelijke problematiek van arbeiders te verdiepen, ze tuigt voorzieningen en diensten op, zonder overleg met gastarbeiders, waarvan het de vraag is of gastarbeiders deze nodig hebben. Zij spreekt niet *met* gastarbeiders, maar *over* gastarbeiders. Het AKPG bekritiseert ook de intentie van de overheid, om de Nederlandse bevolking te informeren over de buitenlandse werknemers: 'er is tot nu toe nauwelijks voorlichting verstrekt en voorzover zij al aan voorlichting aan gastarbeiders doen, is het voor ons maatschappelijk stelsel een zeer ongevaarlijk soort voorlichting.'⁸⁶ Volgens het AKPG ontbreekt het dus ook aan voorlichting die werkelijk ten goede komt aan de gastarbeider, niet het type voorlichting die de Rotterdamse SHBW, in samenspraak met de overheid verzorgt. 'Zo heeft de Rotterdamse Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers sinds november ook een

⁸³ Nota Buitenlandse Werknemers, 1969-1970, 12.

⁸⁴ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁸⁵ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

⁸⁶ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

informatiebulletin, waarin echter essentiële zaken zoals ontslag, ziekte, het Nederlandse kultuurpatroon, en bovenal het waarom van de gastarbeid, nog nooit ter sprake zijn gekomen. In het decembernummer werd de gastarbeider zelfs aangeraden in geval van ontslag desnoods maar minder betaald werk te aanvaarden, een advies waarmee niet alleen de individuele man niet gediend is, maar waarmee ook de hele arbeidersbeweging wordt ondergraven.⁸⁷ Verkeerde adviezen en onvolledige informatie houdt de gastarbeider onwetend en daarmee een ongelijke rechtspositie in stand.

1.6 Conclusie

In de periode 1969-1971 ontwikkelt het AKPG zich van een actiegroep naar een radicale beweging. Zij plaatst zichzelf tegenover de SHBW, omdat samenwerken kan leiden tot inkapseling. En inkapseling betekent assimileren, met als gevolg verlies van eigen cultuur en identiteit. Geheel overeenkomstig de 'terugkeergedachte' en passend bij het Nederlandse 'zuildenken' kunnen gastarbeiders 'kracht' het beste opdoen in de eigen organisatie. Het is misschien wel een excuus om juist geen integratiebeleid te voeren. Ook de zgn. kortdurende contracten; het 'rotatiesysteem', maximaliseren economische voordelen voor de Nederlandse staat op de korte termijn, en minimaliseren maatschappelijke nadelen op de lange termijn. Hiermee wordt duidelijk dat het vanuit de overheid niet de bedoeling is dat van enige vorm van *binding* met Nederlanders of de Nederlandse staat sprake kan zijn. De enige binding die de overheid wenselijk acht, is die met het thuisland. Daarvoor bevordert zij onderwijs in de eigen taal. In deze jaren zijn dat wel de aandachtspunten van de organisatie: de verbinding zoeken met *alle* arbeiders, in Nederland, met het thuisland, met alle internationale bewegingen. Met als doel een einde te maken aan het kapitalistische systeem, dat de sociaal-economische ongelijkheid in stand houdt. De gedachte was namelijk, dat versterking van banden met het thuisland, ertoe kon bijdragen dat minder gastarbeiders hun land hoefde te verlaten. Het zou leiden tot een economische verbetering in eigen land.

De 'terugkeergedachte' geeft blijk van een voortzetting van het 'zuildenken' in het Nederlandse beleid. De samenleving 'ontzuilt', maar het beleid van de stichting vertoont nog alle kenmerken van het idee van 'soevereiniteit in eigen kring', geheel volgens het oude 'zuilenprincipe'. En dat is ook de manier waarop migranten met een andere cultuur en achtergrond worden beschouwd: als 'vreemd' en dus moest voorkomen worden, dat groepen met elkaar in contact kwamen; hieruit zouden mogelijk conflicten kunnen voortkomen. En dus zijn

⁸⁷ Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

projecten, die als doel hadden de maatschappelijke zorg te faciliteren, weliswaar onder het mom van *tijdelijkheid* opgezet, maar paste dit ook goed in de Nederlandse ‘cultuur’. Het negeren van sociale problemen door groepen wel te tolereren, maar niet te accepteren. En daarbij past een beleid, dat in feite een politiek doel dient, namelijk polarisatie in de samenleving voorkomen, door kwesties te depolitiseren. Om extreem-rechtse partijen de wind uit de zeilen te nemen.

Gastarbeiders gingen wonen in oude, verpauperde stadswijken waar Nederlanders uit wegtrrokken, en deden werk dat Nederlanders niet meer wilden doen. Dit bevorderde niet de integratie, maar leidde juist tot segregatie. Het is kenmerkend voor het ‘differentialistische denken’; het uitsluiten van andere ethno-culturele gemeenschappen, door culturele verschillen te verabsoluteren. De zgn. ‘tijdelijkheid’ bracht met zich mee dat permanente vestiging werd voorkomen, en daarmee dus ook de binding met de Nederlandse cultuur. Het gevolg is dat binding met de eigen cultuur wordt versterkt.

De SHBW, het particulier initiatief maar ook actiegroepen, zoals het AKPG hadden het monopolie op de maatschappelijke zorg van gastarbeiders. De stichting functioneerde nog onder de wetten van de verzuiling, maar het AKPG ‘doorbreekt’ het idee van deze oude verzuilingstraditie, waarbij groepen zoveel mogelijk van elkaar worden afgeschermd. Ze stelt zich radicaal op. Het is een logisch uitvloeisel van de hervormingsbeweging die de gehele samenleving eind jaren zestig jaren tekende. In die jaren vindt een omslag plaats in het denken over hervormingen langs parlementaire weg. Het kapitalistische systeem moest plaatsmaken voor een door alle arbeiders gedeeld idee van (internationaal) socialisme. Het strijdbare organisatieprincipe van de hervormers was gebaseerd op een solidariteitsgedachte, onafhankelijk van ras, etniciteit of religie. Het AKPG, als belangenbehartiger van gastarbeiders, wil een *bewustwordingsproces* op gang brengen met als doel de sociaal-economische ongelijkheid van *alle* arbeiders te verbeteren. Haar radicale opstelling zien we terug in het taalgebruik. De sociaal-economische ongelijkheid benoemt zij b.v. met de volgende woorden: ‘Wat arbeiders zich moeten realiseren is, dat zij allen loonslaven zijn en leven in een economische dictatuur, waarbinnen enkele de economische macht in handen hebben, en miljoenen de speelbal in hun handen zijn.’ Bewustwording stond dan ook hoog op de agenda, maar ook scholing en vorming waren belangrijk, evenals actievoeren, demonstreren en contact zoeken met de media.

Het AKPG is van mening dat de wijze waarop de stichting haar werk doet, de gastarbeider nog verder in een isolement brengt en de segregatie bevordert. Zo is op te maken uit het informatiebulletin van de stichting ‘dat er nauwelijks informatie is verstrekt aan de Nederlandse bevolking over buitenlanders’. Het Aktiecomitee wil segregatie doorbreken door bv. Nederlandse taallessen aan te bieden aan alle arbeidsmigranten, ongeacht of ze kort in Nederland verblijven of zich permanent vestigen. Ze stelt dan ook dat taal zowel de emancipatie van de groep als geheel te goede komt, maar ook de integratie bevordert.

De stichting houdt vast aan de mogelijkheid dat gastarbeiders *mogelijk* terugkeren en vindt dat taallessen alleen noodzakelijk als het (indirect) ten goede komt aan de Nederlandse economie. Als duidelijk wordt dat minder gastarbeiders terugkeren en er meer zich permanent vestigen, realiseren gastarbeiders zich, dat zij zich moeten inzetten om de eigen persoonlijke omstandigheden en die van de groep te verbeteren. Zij zijn dan een deel van de samenleving geworden. Het AKPG stelt dat 'assimilatie' het verlies van groepsidentiteit impliceert. Dat moet voorkomen worden; zij eist meer het recht op om verschillend te kunnen zijn. Het AKPG hekelt daarom de paternalistische houding van de SHBW, waarbij Nederlandse ideeën over 'de betekenis van een goed leven' worden opgelegd aan gastarbeiders. Dat betekent dat ze zogenaamd 'het beste met gastarbeiders' voor heeft en in hun normatieve belang handelt. In feite betekent dit, het opleggen van Nederlandse waarden en normen. In plaats van de dialoog aan te gaan met het AKPG, worden ze gemarginaliseerd. Dat draagt bij aan een radicalere opstelling van de migrantenorganisatie.

2. 'Een groep van alleen buitenlandse arbeiders kan geen resultaten boeken'

Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN)

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe het KMAN (1975) zich tussen 1975 tot 1983 ontwikkelde. Wat was de inzet van hun strijd? Is er uit het gedrag van de organisatie op te maken dat zij zich essentialistischer opstelde? En zo ja, is er een relatie met het integratiebeleid? Dit hoofdstuk heeft als doel na te gaan of het idee van een 'cultural freezing' uit het discours van het KMAN te herleiden valt. In de conclusie worden de bevindingen expliciet gemaakt.

*Om onder te betalen
Zijn er de illegalen
Het zijn de Marokkanen
Met alle vuile banen
Als ze rechten willen krijgen
Dan staan gelijk te dreigen
Het spook van de politie
Van Haars en haar Justitie*

(Een couplet uit het strijdlied tegen de uitzetting van de 182 'illegale' Marokkanen⁸⁸)

2.1 Solidariteit en publiciteit

'Malafide koppelbazen aanpakken', kopte *Trouw* naar aanleiding van de 182 hongerstakers die in de hoofdstad verschillende kerken hebben bezet en waarvan de paspoorten zijn afgenomen. Tevens wordt hen medegedeeld dat zij binnen zes weken het land dienen te verlaten. Volgens de staatssecretaris van Justitie, mevrouw Haars 'hebben Marokkanen bij terugkeer niets te duchten'. Volgens één van de advocaten van de groep Marokkanen lijkt het erop, dat 'de Raad van State zich uitsluitend over de rechtmatigheid van de zaak buigt en de marteling van een onlangs teruggestuurde Marokkaan buiten beschouwing laat.' Het is tekenend voor het overheidsbeleid ten aanzien van illegale arbeidsmigranten: de regularisatiemaatregel bepaalt dat illegalen die niet op enigerlei wijze kunnen aantonen dat zij al voor 1 november 1974 in Nederland verblijven, zullen worden uitgewezen. Ongeacht de politieke situatie in Marokko. De Marokkanen en

⁸⁸ Ineke van der Valk, *Van migratie naar burgerschap. Twintig jaar Komitee Marokkaanse burgers in Nederland* (Amsterdam 1996) 63.

Nederlanders die in de rooms-katholieke kerk De Duif zitten beraden zich op verdere acties. Volgens de staatssecretaris zijn Marokkanen 'herrieschoppers' en verwijt zij Nederlanders die uitwijzing willen voorkomen de Marokkanen als 'proefkonijn' te willen gebruiken. De staatssecretaris is weliswaar van mening dat 'bepaalde werkgevers, onder meer in het Westland en koppelbazen 'een verwijt moet worden gemaakt', zij is vooral bevreesd voor de komst van nieuwe illegalen 'die ook actie zouden kunnen gaan voeren.'⁸⁹ Het is een maatregel, die koppelbazen uit het zicht van justitie houdt en Marokkaanse arbeiders de dupe maakt van justitie. Een werkgever die geen sociale premies en loonbelasting betaalt voor zijn illegale werknemers zal geen werkgeversverklaring afgeven. Zijn frauduleuze praktijken komen dan gemakkelijk aan het licht. En zonder werkgeversverklaring komt de illegale arbeider niet aan een verblijfsvergunning. Maar dat is ook niet het doel van de regularisatiemaatregel. Ten aanzien van de arbeidsmigratie staat in de Nota *Buitenlandse Werknemers* het volgende: 'Het beleid is er op gericht om, gezien de bestaande en verwachten noodzaak voor onze economie tot te werkstelling van buitenlandse werknemers, het aantal naar Nederland komende buitenlanders zoveel mogelijk in evenwicht te brengen, met de eisen die de arbeidsmarkt stelt, gelet op de gegeven of te scheppen mogelijkheden van huisvesting, opvang en begeleiding.'⁹⁰ Het is een opmerkelijk standpunt; ondanks de toestroom van vele, al dan niet illegale arbeidskrachten houdt het kabinet vast aan de beheersing van arbeidsmigratie en het bevorderen van de *tijdelijkheid* van gastarbeid. De bezetting van De Duif door de Marokkanen is het startschot van vele demonstraties in de hoofdstad en tevens aanleiding voor de oprichting van het Komitee Marokkaanse Arbeiders Nederland (KMAN). Het KMAN presenteert zichzelf als een 'demokratiese, progressieve en autonome massaorgansiatie'. 'De organisatie richt haar activiteiten op het geheel van Marokkaanse arbeiders, op basis van de behoeften en belangen van die arbeiders.'⁹¹ Volgens het KMAN zijn illegale arbeidskrachten de dupe van 'de actuele situatie van de economiese crisis, dat het teveel aan buitenlandse arbeidskrachten moet afvloeien. Want het aantal buitenlandse arbeidskrachten moet teruggebracht worden tot het peil van de structurele behoefte.'⁹² Het is de eerste kwestie die het KMAN aan de kaak stelt: de regularisatieregeling en de daaruit voortvloeiende Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers (WABW). Regelingen die bedoeld zijn om in tijden van oplopende werkloosheid de migratie 'aan te kunnen passen' al naar gelang er behoefte is aan arbeidskrachten. Dit betekent dat kortdurende contracten voor arbeidsmigranten de norm wordt, en dat zij daardoor geen rechten kunnen opbouwen. De afhankelijkheidsrelatie

⁸⁹ Van onze Haagse redactie, 'Malafide koppelbazen aanpakken', *Trouw*, 11 augustus 1978.

⁹⁰ Nota Buitenlandse Werknemers 1969-1970,13.

⁹¹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna IISG), archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

⁹² IISG, archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

tussen werkgever en de buitenlandse arbeider belemmert buitenlandse arbeiders om voor hun rechten op te komen. 'Als buitenlandse arbeiders langer dan een half jaar werkloos zijn, verliezen ze hun verblijfsvergunning. Door de vergunning aan de bazen te geven en een limiet aan het aantal b.a.'s per bedrijf te stellen, kan het zo geregeld worden dat de b.a.'s precies daar komen te werken waar de bazen ze nodig hebben. Van de eigen keuze van de b.a.'s over waar ze willen werken en over wat voor soort werk zij willen doen, blijft zo niet veel over. Hierdoor worden de mobiliteit en de promotiekansen van de b.a.'s sterk beperkt.'⁹³ Volgens het KMAN leidt de maatregel niet alleen tot ongelijkheid op de werkvloer en uitbuiting, ook werkt de wet 'verdeling in de hand van zowel b.a.'s onderling als tegenover de Ned. arbeiders. Het biedt een legale dekmantel voor willekeur en racisme. De wet is tevens een aantasting van de rechten van de gehele arbeidersklasse.'⁹⁴ Het is één van de belangrijkste doelstellingen uit het opgestelde manifest: de belangen verdedigen van *alle* arbeiders, te strijden voor gelijke rechten van Nederlandse en buitenlandse arbeiders en strijden tegen uitbuiting, onderdrukking, discriminatie en racisme.'⁹⁵

Het KMAN is van mening dat de regering met de regularisatieregeling 'haar ware gezicht zien': 'de maatregel diende niet, zoals zij ons wilde doen beloven, om alle illegale buitenlandse arbeiders, die voor langere tijd in Nederland gewoond en gewerkt hadden, te legaliseren. Maar zij gaf de regering een wapen in handen om de illegalen te registreren en om het overschot zonder pardon het land uit te zetten.'⁹⁶ Het doel dat het KMAN voor ogen heeft is: 'de in Nederland verblijvende Marokkanen bewust te maken van hun rechten en hen zodanig toe te rusten, dat zij voor hun rechten kunnen opkomen en hen te ondersteunen om hun kulturele identiteit te behouden.'⁹⁷ En ten tweede: 'het informeren van de Nederlandse bevolking over het verschijnsel buitenlandse arbeid, de situatie van buitenlandse arbeiders in Nederland en het bevorderen van solidariteit tussen Nederlanders en Marokkanen.'⁹⁸ Het KMAN ziet zich genoodzaakt harde strijd te voeren; de strijd van illegale arbeiders tot een goed einde te brengen. Buitenlandse arbeidskrachten kunnen namelijk niets anders dan 'te strijden voor hun belangen en hun rechten te verdedigen.' 'Daarom wordt gestreefd naar het oprichten en ontwikkelen van democratische, zelfstandige organisaties van buitenlandse arbeiders'. Toevlucht zoeken in kerken en hongerstakingen wordt het pressiemiddel voor het verkrijgen van verblijfsvergunningen. Linkse

⁹³ IISG, archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

⁹⁴ IISG, archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

⁹⁵ IISG, archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

⁹⁶ IISG, archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

⁹⁷ IISG, archief KMAN, inv. nr: 31, stukken betreffende statuten, oprichtingsakte KMAN.

⁹⁸ IISG, archief KMAN, inv. nr: 31, stukken betreffende statuten, oprichtingsakte KMAN.

politieke partijen ondersteunen de acties en de positieve berichtgeving in de pers draagt bij aan een sterk gevoel van saamhorigheid en solidariteit met de illegale Marokkanen. 'Partijen steunen Marokkanen', berichtte *Het Parool* al op 20 november 1975. 'De 120 Marokkanen die in de Amsterdamse Mozes- en Aaronkerk met een hongerstaking tegen de regularisatieregeling voor gastarbeiders hebben geprotesteerd, zullen door PSP en PPR persoonlijk begeleid worden als de vreemdelingendienst hun gevallen zal behandelen. Het gaat hier om mensen, die meer dan wie ook het recht hebben op het wettig maken van hun verblijf in Nederland, maar die het slachtoffer worden van een strikt formele toepassing van de daarvoor getroffen regeling.'⁹⁹ Volgens de PSP en de PPR is de regeling nodeloos streng, vaak ook ronduit onjuist toegepast. De twee partijen vinden dat de vreemdelingendiensten zich schuldig maken aan een daad van onbehoorlijk bestuur door eerder goedgekeurde documenten te herzien. 'Deze documenten worden later alsnog als ongeldig bestempeld. Op grond van de laatste beslissing kunnen gastarbeiders alsnog het land worden uitgewezen.' De PSP en de PPR hopen en verwachten dat zij steun zullen krijgen van de Nederlandse vakbeweging bij deze actie. Uit solidariteit met de betrokken Marokkanen zijn intussen in de Mozes -en Aaronkerk zeven Nederlanders in hongerstaking gegaan.¹⁰⁰ Het is kenmerkend voor de beginjaren van het KMAN: het Komitee is in staat tot het mobiliseren van groepen in een periode van economische recessie. Een sterk gevoel van solidariteit draagt bij aan de wens van links-radicalen te streven naar verandering, inspraak, democratie en erkenning.

De Nederlandse regering is echter van mening dat 'Nederland geen immigratieland kan zijn en dat over 10 jaar de laatste gastarbeider uit Nederland vertrokken moet zijn. Men kan niet anders dan vaststellen dat ons land behoefte heeft aan arbeidskrachten uit andere landen en niet aan nieuwe gezinsvestigingen vanuit het buitenland.'¹⁰¹ Het punt is, in de opkomende globalistische economie wordt de overheid geconfronteerd met de 'grillen' van de economie. Ze heeft geen grip op de mogelijke gevolgen die het aantrekken van tijdelijke arbeidskrachten met zich meebrengt. En moeten ad-hoc maatregelen, zoals een 'rotatiesysteem' de arbeidsmigratie reguleren. De nieuwe wetgeving is een manier om 'overtollige' arbeidskrachten te lozen, maar het staat haaks op het economisch belang dat gastarbeid vertegenwoordigt: zij vormen de essentiële schakel in allerlei werk dat gedaan moet worden, maar dat Nederlandse arbeiders niet meer willen of kunnen doen. Een Marokkaanse voorman, Mohammed Rabbaa verwoordt het als volgt: 'Een paar jaar geleden werd er alles aan gedaan om ons naar Nederland te brengen, nu het een heel klein beetje slechter gaat met de Nederlandse economie, zegt de regering: "zet die gastarbeiders er maar uit." Dat is niet eerlijk! Het past overigens wel in de mentaliteit van Sociale

⁹⁹ Haagse redactie, 'Partijen steunen hier Marokkanen', *Het Parool*, 20 november 1975.

¹⁰⁰ Haagse redactie, 'Partijen steunen hier Marokkanen', *Het Parool*, 20 november 1975.

¹⁰¹ Nota Buitenlandse Werknemers 1969-1970,9.

Zaken, waar een hoge ambtenaar eens uitriep, spkend over de buitenlandse werknemers: „wij hadden arbeiders verwacht, maar we krijgen mensen.” De Nederlandse overheid heeft kennelijk nog steeds niet begrepen, dat er levende wezens naar Nederland zijn gekomen – geen verlengstukken van machines. Gastarbeiders zijn mensen met gevoelens, met gezinnen, met problemen, met zorg om hun toekomst. Mensen tegen wie je niet van de ene dag op de andere kunt zeggen: „je hebt je werk gedaan, donder nu maar op.” „Wij begrijpen best, dat Nederland geen immigratieland kan zijn. Wij weten uit eigen ervaring, dat de Nederlandse samenleving het verschijnsel „gastarbeid” mentaal niet aan kan - om het maar zachtjes te zeggen. Maar wij vinden wel, dat Nederland dan iets op poten moet zetten, een actieve remigratiepolitiek moet voeren, zijn gastarbeiders, alvorens ze terug te sturen een kans moet geven, door ze bijvoorbeeld een beroepsopleiding te geven.’¹⁰² Gastarbeiders zijn een essentiële factor in het draaiende houden van de Nederlandse economie; ze zijn ook degenen zonder rechten. De Nederlandse overheid maakt het gastarbeiders onmogelijk ‘aan te tonen’, dat zij wettig in Nederland verblijven. Maar gastarbeiders eisen hun rechten op, niet alleen omdat zij niet langer een speelbal willen zijn van het Nederlandse economische beleid; met de gezinsherenigingen is ook het signaal afgegeven dat zij in Nederland een toekomst willen opbouwen, een toekomst die er in het thuisland niet is. Want teruggaan naar het eigen land betekent voor de vele, ongeschoolde arbeiders dat zij in een uitzichtloze kringloop terechtkomen van armoede en werkloosheid. Het KMAN wijst daarnaast ook op de Amicales; een organisatie verbonden aan het dictatoriale regime in Marokko, die greep wil houden op haar onderdanen in het buitenland door ‘de politieke en sociale mondigheid van haar onderdanen te onderdrukken’. Het KMAN is dan ook van mening, dat de groep hongerstakers bij terugkeer in Marokko een gevangenisstraf te wachten staat, omdat hun namen bij het consulaat bekend zijn.’¹⁰³

Voor het KMAN ligt dan ook de taak de problematiek van gastarbeid onder de aandacht te brengen door zoveel mogelijk draagvlak onder de Nederlandse bevolking zien te realiseren voor legalisatie van de 182 hongerstakers. Ze melden zich massaal aan als lid van de vakbond NVV en vinden steun voor haar acties bij de rooms-katholieke kerk. Uit de gezamenlijke verklaring van de bisschoppen gericht aan de Tweede Kamer blijkt ook een sterke solidariteit met de hongerstakende Marokkanen: „Deze mensen kunnen gezien worden als de armen, die geen

kansen, geen toekomst hebben. Zij dreigen thans de dupe te van een situatie waarin zij veelal zijn geraakt door ontoelaatbare praktijken van degenen die van hun diensten gebruik maken”.¹⁰⁴ Het KMAN heeft in haar strijd om het recht op legaal verblijf zelf de leiding over *hoe* er

¹⁰² H.F. van Loon, ‘Gastarbeiders vormen essentiële schakel in economie’, *De Telegraaf*, 18 december 1975.

¹⁰³ James Dorsey, ‘Amicales zijn onderdeel van het Marokkaanse regime’, *Trouw*, 18 juni 1976.

¹⁰⁴ Door een onzer redacteurs, ‘Marokkanen melden zich massaal bij NVV’, *De Telegraaf*, 15 december 1975.

actie gevoerd wordt, waarbij de nadruk ligt op 'de gemeenschap', zowel in haar organisatie als ook in haar doelstellingen. Het KMAN weet zowel de problematiek van de groep hongerstakers te belichten, en tevens onder haar leiding een solidariteitsbeweging op gang te brengen. Zo ontvangt ze van maatschappelijke en kerkelijke organisaties ondersteuning. De berichtgeving in de pers heeft een positieve uitwerking op de publieke opinie, die via de acties inzicht krijgt in de werkelijke situatie van buitenlandse arbeiders. En daarmee wordt ze van een onzichtbare groep zonder rechten een groep die 'zichtbaar' is, en een plaats krijgt in het publieke debat. Het resultaat is dat door het politieke progressieve klimaat, i.c.m. een sterke mate van solidariteit de weg wordt vrijgemaakt voor een humaan vreemdelingen -en vluchtelingenbeleid.

2.2 Conflicten: SWBW en Platform

Eind jaren zeventig is de strijd tegen de WABW nog in volle gang en ontstaat er een samenwerkingsverband tussen het KMAN en diverse buitenlandse organisaties: het Platform. De samenwerking tussen het KMAN en de Amsterdamse welzijnsorganisatie Stichting Welzijn Buitenlandse Werknemers Amsterdam (SWBW) is in de zomer van 1978 beëindigd. Het KMAN rapporteert het volgende: 'Het KMAN heeft sinds een half jaar alle contacten met de SWBW verbroken. Reden hiertoe vormde de kritiek van het KMAN en andere buitenlandse organisaties op het beleid van het SWBW. Aanleiding was het feit, dat ondanks toezeggingen van juni'78 om de buitenlandse organisaties bij het beleid te betrekken er in maart'79 nog geen serieuze stap in deze richting was gezet. Tot op heden is deze kwestie, die nu al jarenlang sleept, niet verder dan in juni'78.'¹⁰⁵ Volgens het KMAN 'zijn als gevolg van een verslechterende economie hulpverleningsinstanties gesubsidieerd door de overheid en actiegroepen van Nederlandse vrijwilligers niet in staat een adequaat antwoord te geven op de problemen van Marokkaanse arbeiders.' 'Het is dan ook niet verwonderlijk, zo stelt het KMAN, dat als de overheid het laat afweten, ook ten aanzien van repressie vanuit het eigen land, via de Amicales de 'strijdbaarheid van Marokkaanse arbeiders onder brede lagen toeneemt.'¹⁰⁶

Voor het KMAN is er voldoende reden om de samenwerking met de SWBW-Amsterdam te beëindigen; buitenlandse arbeiders wonen en werken nu al tien jaar in Nederland, maar van een *gelijke rechtspositie* is nog steeds geen sprake. Uit het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) blijkt namelijk, dat er bij de verschillende ministeries die belast zijn met gastarbeid een kloof bestaat tussen *tijdelijkheid* en *realiteit*. Zo is het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verantwoordelijk voor toelating en tewerkstelling en houdt zij

¹⁰⁵ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende samenwerking met SWBW.

¹⁰⁶ IISG, archief KMAN, inv.nr: 33, stukken betreffende KMAN, nationaal bureau Amsterdam.

het langst vast aan de officiële doelstelling van *tijdelijkheid*, terwijl het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) wordt geconfronteerd met problemen rondom opvang en begeleiding.¹⁰⁷ Het is opmerkelijk: de Nederlandse samenleving begint te veranderen in een smeltkroes van culturen en de overheid ontbreekt het aan een eenduidig standpunt ten aanzien van arbeidsmigranten. Het gevolg is dat de Amsterdamse welzijnsorganisatie zich lange tijd afzijdig kan houden van de 'echte' problematiek. 'Toen duidelijk werd dat hulp geen tijdelijke zaak kon zijn, richtte zij (CRM) ter uitvoering van haar noodprogramma lokale S.W.B.W.'s op. Hoewel S.W.B.W.'s autonoom heten, voeren ze het beleid van CRM in grote lijnen uit. Dit beleid is gebaseerd op de situatie van buitenlandse arbeiders hier in de eind jaren zestig. Het is nauwelijks verder gekomen dan het eerste noodbeleid, dat vooral voorzag in hulp vanuit een humanitaire en paternalistische gedachte. Concreet voorzag het in individuele hulpverlening, informatieverstrekking, culturele activiteiten en lessen Nederlands.'¹⁰⁸ Doordat buitenlandse arbeiders geen rechten hebben, ontbreekt het hen aan middelen om het eigenbelang voor het voetlicht te brengen. 'Ze hebben namelijk geen stemrecht, ze zijn niet vertegenwoordigd in regerings - en gemeente-instellingen die met hun belangen te maken hebben en ook nauwelijks in de vakbonden.'¹⁰⁹ De SWBW lijkt niet van plan het KMAN te betrekken bij de uitvoering van het beleid.

Volgens de SWBW is hulp gericht op het 'behoud van de eigen taal en cultuur', immers buitenlandse arbeiders zijn *tijdelijk* in Nederland. Het KMAN daarentegen stelt dat ze zij al jaren deel uitmaken van de natiestaat en inmiddels sociale rechten hebben. Volgens het KMAN is 'een eerste voorwaarde voor het beter opkomen van de eigen rechten het zich organiseren in eigen komitees. Maar dat wordt eerder tegengewerkt dan gestimuleerd door de S.W.B.W. In de leegte die is ontstaan kan de S.W.B.W. pas een nuttige functie vervullen, wanneer de buitenlandse arbeiders werkelijke invloed in het beleid hebben en wanneer dat in nauwe samenwerking met hen gemaakt wordt.'¹¹⁰ De Amsterdamse stichting geeft hier geen gehoor aan. Volgens het KMAN is 'alles bij het oude gebleven': 'er is nieuw personeel aangetrokken en een nieuw programma, maar dat werkt op basis van oude beleid, met o.a. de vele vrijwilligers.' 'We hebben al te kennen gegeven dat we geen beleid gaan steunen, dat eerder verdragend werkt dan bevorderend, t.a.v. een verbetering van de positie van de buitenlandse arbeider.'¹¹¹ Voor het KMAN is na vier jaar 'de maat vol'; buitenlandse arbeiders zijn nog steeds rechteloos, maar zijn inmiddels wel alom aanwezig in de samenleving. Overheidsorganisaties werken in het eigenbelang. Het is tijd voor

¹⁰⁷ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (hierna WRR), 'Etnische Minderheden. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?' 1979, 156.

¹⁰⁸ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹⁰⁹ IISG, archief KMAN, inv.nr: 33, stukken betreffende KMAN, nationaal bureau Amsterdam.

¹¹⁰ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹¹ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

een radicale verandering: het KMAN wil gezien worden als een volwaardige organisatie, waar rekening mee gehouden moet worden. 'Wij willen bevordering van kadervorming van buitenlandse arbeiders in hun organisaties, vertegenwoordiging van de buitenlandse arbeiders in de gemeentelijke commissies, de meerderheid van het bestuur van de S.W.B.W. moet door buitenlandse arbeiders gevormd worden en democratische zelforganisaties van buitenlandse arbeiders moeten gestimuleerd worden zonder voorwaarden vooraf en zonder hen een bepaald beleid op te leggen. Omdat de S.W.B.W. niet van plan is van het oude beleid af te zien, slechts aan te vullen, besluiten wij de contacten met de S.W.B.W. te verbreken.'¹¹²

Ondanks de verbroken relatie met de S.W.B.W. zet het KMAN haar werk in het Platform van buitenlandse organisaties voort, 'vanuit de veronderstelling dat de stichting de kritiek van de buitenlandse organisaties serieus zou nemen. In dit Platform werden voorstellen ontwikkeld voor een democratischer beleid, gericht op de behartiging van de belangen van de buitenlandse arbeiders.'¹¹³ Ook voor hen, die als gevolg van slechte werkomstandigheden in de WAO terecht komen. Het KMAN heeft namelijk een 'Zwartboek' geopend voor WAO-slachtoffers. 'Zo werd in de eerste fase van de WAO-actie bekendheid gegeven aan de problemen van de Marokkaanse WAO-ers, gewerkt aan de solidariteit van hun zaak en aan een serieuze aandacht van de verantwoordelijke instanties voor hun probleem.'¹¹⁴ De problematiek die het Komitee onder de aandacht brengt is tweeledig: enerzijds laat ze met de actie zien dat Marokkaanse arbeiders geen aanspraak kunnen maken op sociale verworvenheden zoals het recht op een sociale uitkering, daarnaast maakt de Amsterdamse stichting beleid, waarbij zij het KMAN doelbewust buitensluit. Volgens het Komitee is 'de stichting erop uit om het KMAN te verzwakken door een eigen doel te realiseren: de oprichting van een Marokkaanse stichting onder leiding van de SWBW.' Dat deze stellingname de relatie tussen beide partijen nog verder op scherp zet en het wantrouwen jegens de stichting vergroot, blijkt wel uit het volgende: 'er zijn enige krachten die achter de schermen blijven trachten, zij op ondemocratische wijze, zonder respect voor de beslissingen van de algemene vergadering van de WAO-slachtoffers de WAO-actie te saboteren. Een groepje individuen, dat zich uitgeeft voor WAO-bestuur, maar slechts zichzelf vertegenwoordigt probeert verwarring en verdeeldheid te zaaien onder de WAO-slachtoffers. In een brief werd aangekondigd, dat het actie-sekretariaat van adres gewijzigd was. Dit zou voortaan gevestigd zijn in de kamer van de adjunct-directeur van de SWBW.'¹¹⁵ 'Het in diskrediet brengen van het KMAN is in feite het eerste doel dat beoogd wordt, over de ruggen van de WAO-slachtoffers heen, die slechts als dekmantel dienen, en ten koste van hun actie.' 'Het is de stichting 'alles aan gelegen het

¹¹² IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹³ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹⁴ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹⁵ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

KMAN de wind uit de zeilen te nemen'. 'Een professionele instelling als de SWBW, waarvan wij mogen veronderstellen dat zij inzicht heeft in de handelswijze van het Marokkaanse regime t.o.v. de Marokkaanse arbeiders en de strijd voor hun rechten, kan en moet weten dat zij met de handelswijze van de laatste tijd, het regime en haar handlangers in de kaart speelt.'¹¹⁶ 'Want in het economische belang, d.v.m. een zogenaamde 'verdeel- en heerspolitiek' worden organisaties tegen elkaar uitgespeeld, door steun te geven aan extreem-rechtse en anti-democratische krachten, zoals wij met de Stichting Amsterdam ervaren hebben.'¹¹⁷

Zowel de stichting als het KMAN zijn van mening dat 'van een goede opvang van buitenlanders nauwelijks iets terecht is gekomen. In plaats van te werken aan emancipatie, wordt emancipatie juist tegengewerkt.' Voor het Platform is de 'paternalistische en bevoogdende houding van de stichting' hiervan de oorzaak. 'Onder het mom van steun of samenwerken wordt met niet concrete methodes geprobeerd de activiteit te sturen en de leiding over te nemen.'¹¹⁸ De stichting stelt dat de oorzaak gelegen ligt zowel binnen de staf alsook in de 'politieke en religieuze tegenstellingen tussen de verschillende organisaties'. 'Een aantal stafleden vindt dat voor buitenlanders geen speciale voorzieningen en instellingen gecreëerd moeten worden, maar dat ze volledig moeten worden opgevangen door de gewone Nederlandse instellingen. Alleen op deze manier houd je getto-vorming tegen.'¹¹⁹ Enkele andere stafleden zijn van mening dat 'Nederlandse instellingen helemaal niet op buitenlanders zijn ingesteld'; dan moet je op korte termijn toch voor speciale opvang zorgen.' Op tal van vragen rondom onderwijs en gezondheidszorg moet worden ingespeeld, omdat gezinshereniging op gang komt. Opvang en begeleiding van buitenlandse arbeiders en hun gezinnen wordt gaandeweg de jaren zeventig steeds meer de taak van de stichting, maar zij weet niet hoe met problemen van buitenlandse arbeiders om te gaan, omdat ze niet voldoende toegerust is om deze op te vangen. Er zijn, zo meent de stichting, problemen binnen de buitenlandse groeperingen; 'inspraak is nog niet goed van de grond gekomen', ook hebben de mensen waar het om gaat geen democratische scholing gehad. Daarom moet emancipatie van buitenlanders eigenlijk onze eerste zorg zijn. Daarna kan pas werkelijk aan inspraak gedacht worden.'¹²⁰ Het is zoals de stichting schetst niet eenvoudig *hoe* alle belangen van het Platform het best vertegenwoordigd kunnen worden. In het ontstane conflict claimen namelijk vier actiecomités dé vertegenwoordiger van de Marokkaanse arbeider in Nederland te zijn. Het KMAN legt de nadruk op de *gezamenlijke* strijd van alle Marokkaanse en Nederlandse arbeiders samen tegen onderdrukking. Maar *binnen* de groep Marokkanen, zijn er ook *verschillen*. Een kleine groep is de Stichting Marokkaanse Migranten (SMM), een gezelligheidsvereniging die ook wat

¹¹⁶ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹⁷ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹⁸ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹¹⁹ Annerie Smolders, 'Buitenlanders "bevoogd"', *Het Parool*, 27 juni 1978.

¹²⁰ Annerie Smolders, 'Buitenlanders "bevoogd"', *Het Parool*, 27 juni 1978.

welzijnsactiviteiten verricht. De groep waartegen het KMAN ageert is de Stichting Moskee: 'een groep mannen, vrouwen en kinderen die hun eigen cultuur willen behouden. Vooral voor hun kinderen die 'in Nederland los dreigen te raken van de Koran en het Arabisch.' De Stichting Moskee omschrijft zichzelf 'als een groep die in Nederland rustig Arabier wil blijven en verder niets.'¹²¹ Het KMAN verdenkt de stichting van verregaande connecties met de Amicales. De reactie van de Stichting Moskee is als volgt: 'Het "KMAN" is een gebruiksvoorwerp in handen van Nederlands extreem-links, bondgenoot van de vijanden van het Marokkaanse volk. Om haar doeleinden te bereiken heeft de "KMAN"-bende een twijfelzaaiende campagne opgezet tegen iedere Marokkaanse arbeider, die haar bestaan afwijst en die niet tot het "KMAN" wil behoren.' 'Wij behoren tot geen enkele "Amicale", zoals de heksebende van het "KMAN" propageert. Want de ziel is de rede en de rede komt uit een goede ziel, en de vrijheid van de ziel is de vrijheid van de mens zonder twijfel.'¹²² In het oplopende conflict komen verschillende belangen in het nauw en willen groepen *ruimte* om de *eigenbelangen* vorm te kunnen geven. De SWBW staat tussen de groepen in 'die elkaar het bestaansrecht betwisten, door zichzelf uit te roepen tot de meest aansprekende.' Op een persconferentie naar aanleiding van de bezetting door het KMAN van het SWBW-pand in de Ferdinand Bolstraat stelt de stichting: 'ons probleem is dat er activiteiten voor de Marokkanen moeten zijn en als dat niet gebeurt door zelforganisaties, moeten we ze zelf organiseren. Ziet de stichting de Stichting Moskee gelijkwaardig als het KMAN? Antwoord: het is de St. Moskee erom te doen een gebedsruimte te hebben, en als die te klein is een grotere. De Stichting Amsterdam ondersteunt die eis.'¹²³

2.3 'Integratiebeleid'

De problemen binnen de Amsterdamse afdeling van de SWBW kunnen niet los worden gezien van een 'totale malaise' in het 'beleid' voor buitenlanders. Er is een groot tekort aan een gecoördineerd beleid op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau. Daarnaast missen beleidsmakers een duidelijk omschreven, gedeelde visie *wat* integratie is en *hoe* integratie tot stand kan komen. Zonder of met buitenlandse organisaties. Dit heeft zijn weerslag op de houding van migranten ten aanzien van het 'integratiebeleid'.

Sinds 1979 verkeert de SWBW in een crisis en het integreren van arbeidsmigranten wordt speerpunt van het beleid van de gemeente Amsterdam. Ook binnen de gemeente is weinig animo

¹²¹ Hella Liefing, 'Gemeente nu puinruimer in Marokkaans conflict', *De Volkskrant*, 20 april 1978.

¹²² IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹²³ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

om het Platform hierin te betrekken. 'In de drie buro's van de gemeente zitten voor een groot deel de oude 'loyale' mensen van de SWBW. Wat bij de praktijken van de uitvoerende buro's al snel opvalt, is de totale afwezigheid van een door de gemeenteraad vastgesteld beleid t.a.v. de problemen rond de situatie van buitenlandse arbeiders in Amsterdam.' Zo merkt het KMAN op dat er 'geen beleid is t.a.v. buitenlandse vrouwen en jongeren, en ontbreekt het aan visie t.a.v. de bestaande moskeeën.'¹²⁴ Het KMAN verwijt de gemeente een gebrek aan politieke verantwoordelijkheid en het maken van adequaat beleid. Hierdoor wordt de weg vrijgemaakt voor onderhandelingsmacht van individuen, bij het bepalen van subsidie-toewijzingen en het verlenen van steun aan bepaalde groeperingen.

Volgens één van de 'dissidenten' van de Amsterdamse stichting gaat het om 'de noodzaak van een beleid op lange termijn, om integratie van buitenlanders in onze samenleving, niet alleen op het gebied van welzijn, maar ook qua werk, onderwijs en huisvesting.' 'En daarvoor is nodig: een einde maken aan de particuliere instellingen, die nog ondergebracht zijn bij de SWBW'S, een overheveling van taken naar het algemeen maatschappelijk werk, die onder verantwoording vallen van de gemeente. De crisis binnen de stichting is toe te schrijven aan de 'houding' van de hulpverleners; zij doen precies wat de buitenlanders willen: hen ontzien, hun "identiteit" bewaren, zoals dat dan genoemd wordt.' De gemeente moet zich volgens de stichting 'openstellen voor een continu beleid en het ad hoc handelen laten varen. Daarbij kan je je afvragen, 'wat die mensen eraan hebben om betrokken te worden bij het bestuur van welzijnsinstellingen.'¹²⁵ Het is deze paternalistische houding die buitenlandse organisaties willen doorbreken: 'wij zijn erop tegen dat de gemeente of individuele personen alternatieve welzijnsvormen bedenken, zonder inspraak van de buitenlandse organisaties. Tot nu toe heeft de gemeente geen enkele discussie gevoerd met de bo's.' Waar het de buitenlandse organisaties om gaat is de houding van de stichting ten aanzien van het integratiebeleid, om af te zien van een categoriaal beleid ten gunste van een integraal beleid. Volgens de stichting belemmert dat 'de doorbraak naar algemene hulpverlening.' 'Je ziet waar een categorale aanpak in de praktijk op uitdraait: op instituten en op groepen.'¹²⁶ Het is een nieuwe visie die gebaseerd is op de relatief snelle instroom van buitenlandse arbeiders en hun gezinnen in de oude wijken, dat noopt tot de ontwikkeling van beleid op het gebied van huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg en welzijn en waarbij het accent van beleid langzaamaan verschuift richting *participatie* in de Nederlandse samenleving. Volgens de buitenlandse organisaties komt het integratiebeleid niet ten goede aan de ontwikkeling van de arbeider, maar dient zij de Nederlandse economie: 'om de uitbuiting van de buitenlandse arbeider, die nodig blijft voor de Nederlandse economie te vervolmaken. Het integratiebeleid is gericht op

¹²⁴ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹²⁵ Inge Crul, 'Beleid gastarbeiders scheurt en barst', *NRC Handelsblad*, 6 december 1978.

¹²⁶ Inge Crul, 'Beleid gastarbeiders scheurt en barst', *NRC Handelsblad*, 6 december 1978.

de eliminering van de democratische zelfzorg van de buitenlanders en op verzwakking van hun positie.¹²⁷ Het is een terechte zorg: een 'algemeen integratiebeleid', heeft geen oog voor de *culturele verscheidenheid* tussen migranten. Het wil juist cultureel verschil en ongelijkheid opheffen, en emancipatie bevorderen naar een Nederlands model. Om de samenleving 'beheersbaar' te maken. Hiermee wordt de waarde die migranten hechten aan de eigen identiteit genegeerd. Het is *dat* aspect, waar zij aandacht voor vragen. 'De buitenlandse arbeiders worden ingepast in de Nederlandse instellingen en geïsoleerd van de Nederlandse bevolking. Faciliteiten om zijn eigen cultuur te beleven en te ontwikkelen wordt de buitenlandse arbeider ontnomen.' 'De vorming van de eigen identiteit, als arbeider met een specifieke achtergrond wordt in de weg gestaan. Het integratiebeleid dient de individuele omvorming, tot getolereerde, tweederangsburger van Nederland.'¹²⁸

Volgens de overheid is het 'integratiebeleid' geheel in overeenstemming met veranderingen die het migratiebeeld laten zien. Problemen als gevolg van verblijfsduur en gezinshereniging ziet men weerspiegeld in de formuleringen van de doelstellingen van het welzijnsbeleid in de *Memorie van Antwoord* uit 1974. Zo valt op dat het accent op 'behoud van de eigen identiteit' sterk is afgezwakt in de opmerking dat 'de buitenlandse werknemer een eigen ontmoetingsmogelijkheid moet worden geboden, waar zij enig houvast vinden in eigen waarden en gewoonten, omdat goede relaties met de omringende samenleving niet te verwachten zijn, van mensen die ontworteld raken en het besef van eigen waarde dreigen te verliezen.' Integratie wordt sterker en negatiever benadrukt in de bewoordingen: 'een slecht geïntegreerde groep kan een bron van spanningen zijn, die tot conflicten aanleiding kan geven.'¹²⁹ Het is de opmaat naar de *Ontwerp-Minderhedennota* (1981), waarin wordt benadrukt dat 'behoud van culturele identiteit' een statische weergave is van de werkelijkheid. 'De aanwezigheid van minderheden in de samenleving zou mogelijk tot een *cultureel isolement* kunnen leiden. Bevorderd moet worden dat wederzijdse aanpassing en aanvaarding van alle bevolkingsgroepen plaats kan hebben. Emancipatie is een proces van eigenwaarde en zelfbewustzijn van minderheidsgroepen en de afzonderlijke leden daarvan. De omringende samenleving moet zo beïnvloed worden dat zij blijvend de ontplooiing van minderheden biedt. De houding van de regering is gebaseerd op 'het niet bemoeien met de wijze waarop een culturele minderheid aan haar identiteit vorm geeft en die beleeft'. 'De leden van minderheden moeten zoveel mogelijk de vrijheid hebben voor de beleving van de eigen identiteit, de regering wil hen daarbij waar mogelijk behulpzaam zijn bij het scheppen van de voorwaarden daartoe.'¹³⁰ Wat opvalt is dat *cultureel isolement* nu wordt

¹²⁷ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹²⁸ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹²⁹ WRR, 'Etnische Minderheden. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?' 1979, 149.

¹³⁰ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Ontwerp-Minderhedennota* (Den Haag 1981) 36, e.v.

benoemd als aspect van het *anders zijn*, ze worden nu primair als een 'achterstandsgroep' gezien. De lage maatschappelijke positie die ze innemen in de samenleving staat centraal.

Wederzijdse aanpassing en emancipatie zijn de nieuwe sleutelwoorden geworden, waarbij de opdracht is aan de zelforganisaties om te emanciperen en aan de samenleving om dat te accepteren. Integratie krijgt een duidelijk omschreven betekenis, maar 'behoud van de eigen cultuur' blijft een dominant onderdeel van beleid. Een politiek van 'wederzijdse aanpassing' kan gemakkelijk overvloeien in een politiek van assimilatie, waarbij een minderheidsgroep haar identiteit verliest. En daarmee haar historische wortels. Het KMAN benadrukt dat de mogelijkheid om de eigen cultuur te beleven hen ontnomen wordt. 'Buitenlandse arbeiders worden geacht zich eenzijdig aan te passen aan de Nederlandse samenleving. Formeel wordt gepoogd hen dezelfde rechten te geven als Nederlanders (b.v. kiesrecht), maar tegelijkertijd wordt er geen rekening gehouden met de specifiek sociaal-ekonomische positie die buitenlanders innemen. Het integratiebeleid is een beleid van bovenaf in plaats van onderaf. Er wordt voor buitenlanders bepaald dat ze moet integreren en hoe ze moet integreren. Bij bijvoorbeeld het subsidiebeleid is nauwelijks ingesteld op het stimuleren van de ontwikkeling van de eigen cultuur.'¹³¹ In het overheidsbeleid wordt nu meer de nadruk gelegd op integratie, maar het beleid was al jaren op het behoud van 'de eigen cultuur en identiteit' gericht. Door de houding van de Amsterdamse stichting benadrukt zij in feite de *onverenigbaarheid* van de cultuur van migranten met 'de' Nederlandse cultuur. Daarom zet zij in op integratie gebaseerd op 'wederzijdse aanpassing'. Een opmerkelijk standpunt; de politiek streeft naar een inclusieve samenleving, maar door de cultuur van migranten niet wezenlijk te erkennen, houdt zij discriminatie en ongelijkheid in stand. Deze houding versterkt onbedoeld de band met de eigen cultuur en identiteit.

Er wordt niet of nauwelijks rekening gehouden met specifieke aspecten van de eigen cultuur, dat specifiek beleid rechtvaardigt. Zo is er niet alleen een gebrek aan tolken of speciale artsen voor vrouwen, maar het ontbreekt ook aan *de wil* en *visie* om de achterstandspositie van de tweede generatie migranten te verbeteren, door rekening te houden met de eigen culturele identiteit, dat juist ten goede komt aan *binding* met de eigen groep. Zodat de culturele achtergrond van migranten *erkend* wordt, want daar is nog steeds geen sprake van. Het KMAN typeert deze situatie als volgt: 'het huidige onderwijs is er niet op gericht de buitenlandse kinderen op te leiden maar dat zij hun ouders op de arbeidsmarkt gaan vervangen. Wat nodig is, is onderwijs in eigen taal en cultuur in samenwerking met de ouders. Vanuit de instellingen is men hier tegen. Wij willen ook recht op onderwijs in het Nederlands: dit wordt nu door vrijwilligers overgelaten.'

Het gevolg van de overheidsbemoediging met migranten is, dat 'bottom-up' initiatieven van gastarbeiders moeten wedijveren met de 'top-down' organisatie SWBW. Als taallessen in de eigen

¹³¹ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

taal worden gegeven in de school, heeft dat als gevolg dat de Nederlandse taal onder druk komt. Ook hieruit blijkt, dat ook op gemeenteniveau beleidsmakers ervan uit gaan dat migranten terugkeren naar huis, terwijl ze al jaren in de stad verblijven. Met als gevolg, zoals blijkt uit het bericht van *De Volkskrant*, dat dit tot segregatie leidt. 'Buitenlandse kinderen krijgen nauwelijks kansen'. 'Kinderen groeien op in een sfeer waarin nog steeds sprake is van een kloof tussen de Nederlandse samenleving aan de ene kant en de gastarbeiders aan de andere kant. De kloof komt tot uiting in een sterker wordende tendens waarbij Nederlanders en buitenlanders zich van elkaar verwijderen. Dit segregatie-proces zie je in buurten, en ook op scholen. Kinderen die 'achterblijven' worden vaker geconfronteerd met discriminatie.'¹³²

'Integratie is te beschouwen als een eindproduct waar naar toe gewerkt moet worden. Het is geen middel. Voordat integratie kan plaatsvinden moet er een *emancipatorisch* beleid gevoerd worden, gericht op het verbeteren van de sociaal-ekonomische positie van buitenlandse arbeiders en op het ontwikkelen van de eigen culturele identiteit.'¹³³ De eigen culturele identiteit wordt benadrukt, niet omdat deze te verenigen moet zijn met 'de' Nederlandse cultuur, maar om als gelijken *naast* elkaar te kunnen leven. Daarom hecht het KMAN een grote waarde aan educatie, 'niet om zo snel mogelijk te integreren in de Nederlandse samenleving, maar om een bijdrage te leveren aan hun bewustwording, zodat zij in toenemende mate hun eigen rechten leren kennen, deze kunnen verwoorden en er zelf voor opkomen.'¹³⁴

¹³² Han van Gessel, 'Buitenlands kind krijgt nauwelijks kansen', *de Volkskrant*, 24 april 1979.

¹³³ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

¹³⁴ IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

2.4 Conclusie

Midden jaren zeventig is er in Amsterdam onder de diverse lagen van de bevolking een grote mate van solidariteit met de Marokkaanse gastarbeiders. Het KMAN heeft als doel een bewustwordingsproces op gang te brengen om 'de in Nederland verblijvende Marokkanen bewust te maken van hun rechten en hen te ondersteunen om hun culturele identiteit te behouden.' Maar ook om de Nederlandse arbeider te informeren over buitenlandse arbeid en solidariteit tussen Nederlanders en buitenlanders te bevorderen. Het KMAN benadrukt het gezamenlijke belang, dat *alle* arbeiders hebben, namelijk de strijd tegen sociaal-economische ongelijkheid. Deze *klassenstrijd* 'overstijgt' alle zuilen. Arbeiders, van welke gezindte dan ook, zijn allen slachtoffer van het kapitaal. Het KMAN zich presenteert zich als een 'democratische progressieve en autonome massa-organisatie'; geheel overeenkomstig de tijdgeest van de *Culturele Revolutie*. Hervorming, democratisering, solidariteit en activisme staan centraal en het KMAN ontvangt ook steun van linkse politieke partijen. Ze weet zich door haar acties te 'verankeren' in de Nederlandse samenleving.

Er is een kloof tussen de twee ministeries die belast zijn met arbeidsmigranten. Het ene ministerie gaat uit van 'tijdelijkheid', en blijft vasthouden aan het 'idee', dat gastarbeiders op een zeker moment terugkeren. Het andere ministerie wordt geconfronteerd met de realiteit, namelijk permanente vestiging en problemen als gevolg van gezinshereniging. De Amsterdamse stichting moet laveren tussen het nationale beleid en de praktijk. De stichting gaat niet in overleg met het KMAN en dat leidt juist tot een versterking van de strijdbaarheid bij de Marokkanen. Terwijl het KMAN de dialoog zoekt met de stichting, houdt de stichting haar buiten elk overleg. Het gevolg is, dat zij zich als *groep* en *apart* van de Nederlandse samenleving gaat organiseren en zich nadrukkelijker toelegt op de eigen cultuur en identiteit. Zo stelt het KMAN 'dat er nog geen beleid is t.a.v. vrouwen en jongeren, en ook ontbreekt er visie t.a.v. bestaande moskeeën'.

De dominante opvatting van het beleid, namelijk dat dat migranten recht hebben op behoud van de eigen cultuur en identiteit, leidt ertoe dat zij een sterk etnisch bewustzijn, met hechte banden met het thuisland ontwikkelen. Zo blijft het KMAN zich inzetten voor onderwijs in de eigen taal en cultuur, maar is men vanuit de stichting hierop tegen. Dit leidt ertoe dat de organisatie volhard in het streven naar identiteit- en cultuurbehoud. Daarbij benadrukt het integratiebeleid juist, dat migranten vrij moeten zijn om invulling kunnen te geven aan de eigen cultuurbeleving. Het overheidsbeleid draagt zo onbedoeld bij aan versterking van de banden met het thuisland. De gezinsherenigingen versterkten de nadruk op de eigen cultuurbeleving: de komst van de eerste moskeeën zijn hier een uiting van.

Eindconclusie

In het hedendaagse publieke en politieke debat lijkt een statische cultuuropvatting te domineren. Immigranten, met een afwijkende cultuur, die zich niet willen aanpassen, zouden dit veroorzaken. De statische cultuuropvatting over de cultuur van de immigranten alsook over de Nederlandse samenleving veroorzaakt een paradox: in politiek beleid gaat het om aanpassing, maar tegelijkertijd is die aanpassing binnen een statische cultuuropvatting niet mogelijk. Het punt is dat een star cultuurbegrip niet iets hedendaags is, ze vindt haar oorsprong al in onze verzuilingstraditie en dit werd versterkt aansluitend in multiculturele politiek. Het multiculturalistische uitgangspunt was dat culturen naast elkaar zouden kunnen bestaan, met als doel eenzijdige aanpassing door migranten. Opvallend is dat de politiek ruimte bood aan migranten om de cultuur vorm te geven, zolang deze maar niet de kernwaarden van de meerderheidscultuur aantasten. Een strikte controle en overheidsbemoeyenis met migranten was hiervan het gevolg.

In de periode 1969-1984, de focus van dit onderzoek, valt op hoe de politiek zich intensief bezighoudt met de gevolgen van immigratie. Men ging uit van arbeidsmigratie als een tijdelijk verschijnsel, en dus werden er voorzieningen opgezet voor migranten voor de eigen cultuurbeleving. Dat kwam de samenleving ten goede, want op basis van b.v. ervaring met de terreuractie van de Molukkers, was het goed om culturen zoveel mogelijk gescheiden te houden. Bovendien, conflicten met gastarbeiders in b.v. de Afrikaanderwijk in Rotterdam lieten zien dat het voor het behoud van de sociale cohesie beter was aparte woonvoorzieningen op te zetten. En daarbij: gastarbeiders kwamen uit een vreemd land, met dito taal en cultuur. Gastarbeiders woonden in pensions, of in krottenwijken en vormden een aparte groep, binnen de Nederlandse samenleving. Het beleid was erop gericht verschil zoveel mogelijk te institutionaliseren. Het was een manier van omgaan met 'de ander', voorkomend uit de verzuiling. Het geïnstitutionaliseerde multiculturele beleid was in feite een voorzetting van het denken in verschillen. Institutionaliseren van het multiculturalisme leidde tot de constructie van *collectieve publieke identiteiten*. En betekende eigenlijk dat men wel streefde naar een 'inclusieve' samenleving, het was feitelijk een manier om ongelijkheid en racisme te negeren. Institutionaliseren bepaalde wat een legitieme identiteit was en aansluitend hoe migrantenorganisaties zichzelf definieerde en presenteerde. Migrantenorganisaties AKPG en het KMAN waren afhankelijk van overheidssubsidie voor hun activiteiten. Het gevolg van de overheidsbemoeyenis was, dat bottom-up initiatieven van de organisaties werden verdrongen en dat alleen 'authentieke' en 'culturele' activiteiten voor subsidie in aanmerking kwamen. Dit betekende tevens dat in de concurrentie om subsidie, de organisatie die de meest stereotype ideeën van migranten bevatte de meeste kans had om voor subsidie in aanmerking te komen. Dit was geheel in de lijn met het overheidsbeleid, dat nog steeds van 'tijdelijkheid' uitging, terwijl de samenleving langzaam veranderde in een palet van

culturen. Uit het bronnenonderzoek blijkt dat het AKPG en het KMAN zich bleven inzetten voor het recht op eigen cultuurbeleving. Stichtingen bleven de cultuurprojecten subsidiëren. Hierdoor is een statische cultuuropvatting tot stand is gekomen, met een nadruk op stereotyperingen en karakterisering.

Het multiculturalisme gaat uit van het idee dat alle groepen gelijk zijn, dat groepen unieke eigenschappen hebben. Hieraan ligt een essentialistische opvatting van identiteit aan ten grondslag: ethniciteiten zijn veranderlijk, niet statisch. Etnische identiteiten worden vormgegeven en veranderen door dialoog, door contacten, door de samenleving als geheel.

Aanbeveling voor vervolgonderzoek

Een historisch-sociologisch onderzoek naar migrantenorganisaties in België kan inzicht bieden of de 'erfenis van de verzuiling' (ook in bepaalde mate in België aanwezig) van invloed is geweest op Belgisch integratiebeleid. Wat is de rol geweest van migrantenorganisaties in een 'verdeeld' land zoals België t.a.v. integratie van minderheden?

Een vergelijkende case-study, tussen twee Nederlandse migrantenorganisaties (KMAN en AKPG) en twee Belgische organisaties in de dezelfde tijdsperiode kan verschillen of juist overeenkomsten laten zien.

De onderzoeksvraag is dan: in hoeverre hebben migrantenorganisaties integratie bevorderd, dan wel belemmerd. Tijdvak 1970-1984.

Literatuur- en bronnenlijst

Primaire bronnen

Bronnen in archief

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. (hierna IISG) Archief KMAN, inv. nr: 33, stukken betreffende standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN 1979-1996.

IISG, archief KMAN, inv. nr: 31, stukken betreffende statuten, oprichtingsakte KMAN.

IISG, archief KMAN, inv.nr: 297, stukken betreffende contacten met SWBW-Amsterdam.

IISG, archief KMAN, inv.nr: 33, stukken betreffende KMAN, nationaal bureau Amsterdam.

Stadsarchief Rotterdam, archief 1452, inv.nr: 37.

Stadsarchief Rotterdam, archief 928_337.

Nota's en Ontwerpnota's

Nota Buitenlandse Werknemers 1969-1970. Kamerstuk Tweede Kamer 1969-1970, kamerstuknummer 10504, ordernummer2.

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19691970%3A0004254> (13 juni 2019).

Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Ontwerp-Minderhedennota* (Den Haag 1981).

Kranten

Crul, Inge, 'Beleid gastarbeiders scheurt en barst', *NRC Handelsblad*, 6 december 1978.

Dorsey, James, 'Amicales zijn onderdeel van het Marokkaanse regime', *Trouw*, 18 juni 1976.

Door een onzer redacteuren, 'Rellen hadden soms karakter van een rassenconflict', *NRC Handelsblad*, 18 augustus 1972.

Door een onzer redacteuren, 'Marokkanen melden zich massaal bij NVV', *De Telegraaf*, 15 december 1975.

Goudriaan, Huib, 'Actiecomite was solidair met Turken', *Trouw*, 15 augustus 1972.

Haagse redactie, 'Partijen steunen hier Marokkanen', *Het Parool*, 20 november 1975.

Liefting, Hella, 'Gemeente nu puinruimer in Marokkaans conflict', *De Volkskrant*, 20 april 1978.

Redacteur onbekend, 'Afrikaanderwijk blijft rumoerig', *Limburgsch Dagblad*, 14 augustus 1972.

Smolders, Annerie, 'Buitenlanders "bevoogd"', *Het Parool*, 27 juni 1978.

Van Gessel, Han, 'Buitenlands kind krijgt nauwelijks kansen', *De Volkskrant*, 24 april 1979.

Van Loon, H.F., 'Gastarbeiders vormen essentiële schakel in economie', *De Telegraaf*, 18 december 1975.

Van onze Haagse redactie, 'Malafide koppelbazen aanpakken', *Trouw*, 11 augustus 1978.

Secundaire literatuur

Appiah, Kwame *The Ethics of Identity* (Princeton 2005).

Baumann, Gerd, *The Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic and Religious Identities* (Londen en New York 1999).

Bonjour, Saskia, "The Power and Morals of Policy Makers. Reassessing the Control Gap Debate," in: *International Migration Review* 45 (New York 2011) 92.

Bouras, Nadia, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko 1960-2010* (Leiden 2012).

Buursink, Jan, 'Nederland migrantenland. Blijvend een land voor vreemdelingen?' In: E. Brugmans, P. Minderhoud en J. van Vugt (red.), *Mythen en misverstanden over migratie* (Nijmegen 2007)21-58.

Benhabib, Seyla, *The Claims of Culture. Equality and diversity in the global era* (New Jersey 2002).

Berlinghoff, Marcel, *Das Ende der "Gastarbeit". Europäische Anwerbestopps 1970–1974* (Paderborn 2003).

Duyvendak, Jan Willem and Peter W.A. Scholten, 'Beyond the Dutch 'MulticulturalModel': The Coproduction of Integration Policy Frames in The Netherlands,'In: *Journal of International Migration and Integration* 12 (Amsterdam 2011)331-48.

Hazard Jr., Anthony, Q., *Postwar Anti-racism: The United States, UNESCO, and "Race," 1945–1968* (Basingstoke 2012).

Koopmans, Ruud, 'Good Intentions Sometimes Make Bad Policy: A Comparison of Dutch and German Integration Policies.' In: R. Cupeurs, K.A.Duffek en J. Kandel (eds.) *The Challenge of Diversity: European Social Democracy Facing Migration, Integration, and Multiculturalism*. (Innsbruck 2003)166-167.

Krijnen, Ellen, 'De Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers en de organisatievorming bij Zuid-Europese, Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten in Rotterdam', in: Paul van der Laar (red.), *Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 240-263.

Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship. A liberal Theory of Minority Rights* (Oxford, 1995).

Lange, Matthew, *Comparative-Historical Methods* (Londen 2013).

Leary, David, E, 'Naming and Knowing. Giving Forms to Things Unknown'. In: *Social Research* 62, nr 2 (Richmond 1995) 267-289.

Lutz, Helma, *The Limits of European-ness. Immigrant women in Fortress* (Frankfurt 1997).

Lucassen, Leo, 'Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in West-Europa' In: Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006)11-35.

Lucassen, Leo en Jan Lucassen, The Strange Death of Dutch Tolerance. The Timing and Nature of The Pessimist Turn in the Dutch Migration Debate In: *The Journal of Modern History* 87 (Chicago 2015).

McWilliams, John, C, *The 1960s Cultural Revolution* (Westport, CT 2000); Arthur Marwick, 'Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties', In: *Between Marx and Coca Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*, ed. Axel Schmidt and Detlef Siegfried (Oxford 2006)39-58.

Obdijn, Herman en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).

Parekh,B, 'The concept of national identity'. *New Community* 21:2; and B. Parekh, 'The incoherence of nationalism', In: R. Beiner (ed) *Theorizing Nationalism* (Albany, New York 1995,1999) 295-325.

Philips, Anne, *Multiculturalism without Culture* (Princeton 2007).

Schrover, Marlou, *Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing. Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialists Ideas* (Leiden 2010).

Smeets, H, en F. Steijlen, *in Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006).

Snel, Erik, *De Vermeende kloof tussen culturen* (Universiteit Twente 2003).

Taylor, Charles, e.a., *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (New Jersey 1994).

Van der Valk, Ineke, *Van migratie naar burgerschap. Twinig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (Amsterdam 1996).

Van Niekerk, Mies, *Premigration Legacies and Immigrant Social Mobility. The Afro-Surinamese and Indo-Surinamese in the Netherlands* (Lanham, MD, 2002); Floris Vermeulen, *The Immigrant Organising Process. The Emergence and Persistence of Turkish Immigrant Organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese Organisations in Amsterdam, 1960–2000* (Amsterdam 2006).

Verkuyten, Maykel, 'Discourses about ethnic group (de-)essentialism. Oppressive and progressive aspects' In: *British Journal of Social Psychology* 42 (Utrecht 2003)371-374.

Vertovec, S, & D. Ley, *Pre-, high-, anti- and postmulticulturalism' and 'Post-multiculturalism?* (Oxford and Vancouver 2005).

Willems, Wim, *De Uittocht uit Indie, 1945-1995* (Amsterdam 2001).